

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки

**ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

«Політична криза Великого князівства Литовського під час московсько-
литовських війн кінця XV – середини XVI ст.»

Студента 4 курсу, групи ІАз-41
спеціальності 032 Історія та археологія
Коваленка Назара Олександровича

Керівник: Дебенко Василь Зіновійович,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.....	7
Джерела та історіографія проблеми	7
1.1. Комплекс писемних джерел дослідження	7
1.2. Стан наукової розробки теми	12
РОЗДІЛ 2.....	18
Передумови та зовнішні детермінанти кризи: московсько-литовські війни.....	18
2.1. Зміна геополітичного балансу сил у Східній Європі наприкінці XV ст.	18
2.2. Динаміка воєнних дій та територіальні втрати ВКЛ (1492–1537 рр.)	24
РОЗДІЛ 3.....	31
Внутрішньополітична криза ВКЛ на тлі воєнної загрози	31
3.1. Інституційна криза та децентралізація державної влади	31
3.2. Соціально-політичні розколи та «руська» проблема.....	37
3.3. Криза воєнно-фінансової системи держави	44
РОЗДІЛ 4.....	50
Пошук виходу з кризи: від реформ до Люблінської унії.....	50
4.1. Шляхетський рух за реформи та кодифікація права	50
4.2. Лівонська війна та інтеграційний фінал унії 1569 року.....	55
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	66

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження сутності та проявів внутрішньополітичної дестабілізації Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (ВКЛ) на зламі середньовіччя та раннього модерну посідає одне з центральних місць у сучасній медієвістиці. Традиційні підходи в історіографії тривалий час фокусувалися переважно на зовнішньополітичному та суто воєнному аспектах протистояння між Вільном та Москвою. Проте сучасний стан розвитку історичної науки вимагає переосмислення цієї проблематики через призму концепції інституційної та структурної кризи складених держав (composite states). Московсько-литовські війни кінця XV – середини XVI ст. виступили не просто зовнішнім деструктивним чинником, а жорстким детермінантом, який оголив та прискорив внутрішній розпад державної моделі Ягеллонів.

Актуальність і доцільність пропонованої роботи зумовлені необхідністю комплексного аналізу того, як перманентний воєнний стрес спровокував колапс воєнно-фінансової системи ВКЛ, інституційне ослаблення великокнязівської влади та масштабний соціокультурний розкол еліт. Суспільна та науково-практична значущість теми полягає у вивченні механізмів трансформації політичних систем під впливом тривалих зовнішніх загроз, що дозволяє глибше зрозуміти логіку геополітичного зсуву в Східній Європі, який завершився ліквідацією колишньої суверенної моделі ВКЛ та укладенням Люблінської унії 1569 року. Особиста роль автора полягає в самостійному критичному опрацюванні опублікованих книг Литовської метрики, правових пам'яток і сучасної зарубіжної та вітчизняної історіографії з метою системної реконструкції анатомії внутрішньої кризи Литовсько-Руської держави.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичний розвиток та міжнародні відносини Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського у контексті збройного протистояння у Східній Європі наприкінці XV – у середині XVI ст.

Предмет дослідження – чинники, динаміка та інституційні прояви політичної кризи Великого князівства Литовського під час московсько-литовських воєн зазначеного періоду.

Мета дослідження – обґрунтувати комплексну залежність внутрішньополітичної кризи Великого князівства Литовського від викликів тривалого воєнного протистояння з Московською державою наприкінці XV – у середині XVI ст. та виявити наслідки цього процесу для трансформації державного устрою.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- здійснити репрезентативний аналіз писемних джерел та з'ясувати стан наукової розробки проблеми в українській та зарубіжній історіографії;
- охарактеризувати зміну геополітичного балансу сил у Східній Європі наприкінці XV ст. та простежити динаміку територіальних втрат ВКЛ;
- дослідити інституційні прояви кризи центральної влади ВКЛ та процес посилення магнатської олігархії;
- виявити сутність «руської» проблеми, проаналізувавши кризу політичної лояльності прикордонної аристократії та повстання Михайла Глинського 1508 р.;
- з'ясувати причини та масштаби деградації воєнно-фінансової системи держави, зокрема занепаду посполитого рушення;
- проаналізувати перебіг шляхетського руху за реформи, кодифікацію права у Литовських статутах та встановити шляхи інтеграційного фіналу ВКЛ на Люблінському сеймі 1569 року.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1492 року (смерть Казимира Ягеллончика, початок першої відкритої прикордонної війни з Москвою та перша хвиля кризи лояльності руських князів) до 1569 року (укладення Люблінської унії, що стало прямим наслідком політичної та мілітарної неспроможності ВКЛ самостійно продовжувати Лівонську війну, і ознаменувало інституційний фінал існування колишньої державної моделі князівства).

Територіальні межі дослідження визначаються державними кордонами Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського у зазначений період, із особливим фокусом на українських (Волинь, Київщина, Поділля) та білорусько-руських порубіжних землях (Чернігово-Сіверщина, Смоленщина), які безпосередньо стали ареною воєнних дій та політичних розколів.

Стан наукової розробки. Джерельну базу дослідження сформовано на основі комплексу матеріалів Державного архіву ВКЛ – Литовської метрики (зокрема книг записів, посольських та судових книг за XV–XVI ст.), правових пам'яток епохи (Литовських статутів 1529 та 1566 рр.) та літописних зводів (Хроніки Биховця). Науково-теоретичне підґрунтя роботи становлять концептуальні здобутки української історіографії середньовіччя та раннього модерну (фундаментальні праці Н. Яковенко щодо шляхетської корпорації, О. Русиної про Сіверську землю та проблеми лояльності, А. Блануца та Д. Ващука щодо правових та земельних реформ, Б. Черкаса і Л. Войтовича з військової історії). Також залучено найновіші дослідження литовських (Р. Петраускас, Ю. Кяупене), польських (Ю. Бардах, Г. Ловмянський, Д. Купіш) та інших зарубіжних авторів (М. Кром, Р. Фрост), які дозволяють критично переосмислити інституційну кризу Ягеллонської монархії.

Методи дослідження. Методологічну базу дипломної роботи становлять принципи науковості, об'єктивності та історизму. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Застосування історичного методу дозволило простежити витoki та еволюцію інституційного послаблення великокнязівської влади. Завдяки системному методу внутрішньополітичну кризу ВКЛ розглянуто як цілісне явище, де воєнні поразки, фінансовий дефіцит та соціальні розколи перебували у причинно-наслідковому зв'язку. Порівняльний метод дав змогу зіставити мобілізаційну структуру Московської держави та децентралізовану систему ВКЛ. Компаративно-правовий аналіз застосовано при вивченні еволюції норм Литовських статутів 1529 і 1566 років.

Практичне значення одержаних результатів має теоретико-методологічний та прикладний характер. Висновки дипломної роботи можуть бути використані при розробці нормативних курсів та спеціальних семінарів з історії Великого князівства Литовського, а також при організації науково-дослідної роботи студентів.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів (розбитих на дев'ять підрозділів), висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 70 сторінок. Список використаних джерел налічує 88 найменувань.

РОЗДІЛ 1

Джерела та історіографія проблеми

1.1. Комплекс писемних джерел дослідження

Дослідження глибокої внутрішньополітичної дестабілізації Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського під час перманентного воєнного протистояння з Московською державою вимагає першочергового й ретельного критичного аналізу репрезентативного масиву писемних джерел. Специфіка теми полягає в тому, що аналізована криза розвивалася на перетині публічно-правової, військової, фінансової та етносоціальної сфер, що зумовлює необхідність залучення різнопланових за походженням та видовою приналежністю матеріалів. Сформований для даного дослідження джерельний комплекс дозволяє вирішити поставлені завдання завдяки поєднанню трьох магістральних груп документів: офіційної державної документації Великокнязівської канцелярії, пам'яток кодифікованого права та наративних літописних джерел.

Емпіричним ядром та найбільш інформативним пластом першоджерел для вивчення інституційних трансформацій, управлінської кризи та фінансового колапсу держави є Державний архів ВКЛ, відомий в історичній науці як Литовська метрика. Унікальність цього комплексу полягає в тому, що він фіксує щоденну, реальну практику функціонування державної машини, відбиваючи гострі суперечності між великокнязівською владою та регіональними елітами [42]. Принципово важливе значення для реконструкції початкового етапу кризи (кінець XV – початок XVI ст.) мають ранні книги записів, зокрема Книга № 3 (1440–1498 pp.) [6] та Книга № 4 (1479–1491 pp.) [3]. Матеріали цих книг дозволяють простежити генезу правового статусу прикордонної аристократії та перші тривожні прояви хисткості їхньої політичної лояльності напередодні відкритих воєнних дій. Особливу цінність становить Книга № 6 (1494–1506 pp.), представлена у нашому дослідженні двома академічними виданнями [4; 10], яка безпосередньо фіксує період правління Олександра Ягеллончика. У

актах цієї книги детально відображено процес масового «від'їзду» удільних чернігово-сіверських та верхньоокських князів на службу до великого князя московського Івана III, що супроводжувалося вилученням величезних територій з-під юрисдикції Вільно [4; 10]. Дослідження залучених Книг записів Литовської метрики вимагає врахування їхньої специфічної структури як реєстраційних збірників Великокнязівської канцелярії, що безпосередньо впливає на методику їхнього опрацювання [24, с. 45]. Як зазначає у своїх джерелознавчих студіях М. Грушевський, документи Метрики кінця XV – першої половини XVI століття не є упорядкованим за сучасними стандартами архівом, а являють собою хронологічні реєстри, куди копіювалися грамоти найрізноманітнішого юридичного змісту [25, с. 142]. Перехресний аналіз записів про видачу поземельних привілеїв, підтверджень майнових прав та приватних угод дозволяє реконструювати приховані механізми формування магнатських клієнтел, коли великі латифундисти через лобювання своїх інтересів у Канцелярії поступово підпорядковували собі середню шляхту цілих повітів, що виступало важливим чинником децентралізації державної влади в регіонах [25, с. 146]. Матеріали посольських та договірних грамот, внесених до Литовської метрики цього періоду, унаочнюють безпорадність центрального уряду перед викликами прикордонного сепаратизму.

Подальше занурення держави у вир воєнного та інституційного колапсу в першій половині XVI ст. яскраво ілюструють матеріали судових справ та книг записів середнього періоду. Так, Книга № 25 (1387–1546 pp.) [7] дає можливість проаналізувати динаміку внутрішніх конфліктів у середовищі панівної еліти, пов'язаних із розподілом вищих державних посад. Четверта книга судових справ (1522–1530 pp.) [1] та Одинадцята книга судових справ (1542 p.) [2] містять унікальні відомості про запеклі майнові та поземельні суперечки всередині магнатської олігархії. Ці акти наочно підтверджують, що навіть у моменти критичного загострення московської експансії місцева руська та литовська аристократія виставляла на перший план власні егоїстичні латифундіальні інтереси, саботуючи загальнодержавні оборонні заходи [1; 2].

Фінансове безсилля центральної влади та гостру кризу мобілізаційного потенціалу унаочнюють Книга № 32 (1548–1549 pp.) [5] та Книга № 37 (1552–1561 pp.) [9], де зафіксовані великокнязівські розпорядження про збір екстраординарних воєнних податків (зокрема, «срібщини») та постійні скарги уряду на невиконання шляхтою обов'язку «посполитого рушення». Нарешті, Книга № 271 (1568–1574 pp.), опублікована нещодавно за редакцією Д. Ващука та А. Ричкова [8], є незамінною для висвітлення передлюблінського інституційного занепаду, коли стара судова і виконавча системи ВКЛ практично припинили адекватно функціонувати під тягам виснажливої Лівонської війни.

Важливим доповненням до судових матеріалів Метрики є залучені у дослідженні регіональні актові публікації та збірники документів, які дозволяють деталізувати мікроісторію окремих українських земель [14]. Зокрема, праці П. Клепатського, присвячені соціально-економічному та адміністративному устрою Київської землі у складі Великого князівства Литовського, унаочнюють, що порубіжні території володіли значною правовою окремішністю [14, с. 78]. Записи місцевих городських і земських книг, що увійшли до наукового обігу, свідчать, що київська та волинська аристократія тривалий час керувалася власними правовими прецедентами, які часто вступали у суперечність із розпорядженнями центрального уряду, посилюючи відцентрові тенденції в умовах інтенсифікації зовнішньої військової загрози [55, с. 104].

Другу за значущістю групу джерел становлять видатні пам'ятки середньовічного та ранньомодерного права – Статути Великого князівства Литовського, залучені у дослідженні в автентичних академічних виданнях [48; 49; 50; 51]. Литовські статути виступають у роботі не просто як збірники правових норм, а як головні політико-програмні документи епохи, що відображали гостру боротьбу між магнатською верхівкою (Панами-Радою) та середньою шляхтою, яка прагнула радикального реформування держави. Перший Литовський статут 1529 року [50] консервував привілейоване становище великих магнатських родів, обмежуючи права середньої шляхти та

фіксує олігархічну модель управління. Натомість Другий Литовський статут 1566 року [51], укладений у розпал воєнної катастрофи на півночі, став юридичним виразом триумфу шляхетського реформаторського руху. Він проголосив рівність усієї шляхти перед законом, запровадив виборні земські та городські суди за польським зразком і реорганізував систему Вальних сеймів [51].

Оцінюючи інформативний потенціал Другого Литовського статуту 1566 року, необхідно звернути увагу на його текстологічний зв'язок із тогочасними польськими правовими кодексами, що відображало ідеологічне зближення шляхетських корпорацій обох держав [71, с. 750]. Як доводить у своїх історико-юридичних працях Ю. Бардах, кодифікація 1566 року запозичила цілу низку процесуальних норм із коронного права, насамперед у сфері організації судочинства та функціонування виборних інститутів [74, с. 250]. Проте Статут зберіг непорушними базові засади литовсько-руського публічного права, що свідчить про прагнення шляхетського реформаторського руху не до сліпого копіювання польських зразків, а до створення самобутньої системи станово-представницької монархії, здатної захистити внутрішню автономію великого князівства [71, с. 754].

Порівняльний аналіз цих кодексів дозволяє реконструювати логіку правової модернізації ВКЛ як єдиного шляху порятунку від остаточного державного краху. Окреме місце посідає Третій Литовський статут 1588 року [48; 49], який, хоч і був ухвалений після Люблінської унії, підсумував тривалий процес відокремлення та кодифікації литовсько-руського права, задекларувавши збереження автономного статусу правової системи ВКЛ у складі новоствореної Речі Посполитої. Важливим теоретичним доповненням до цієї групи є історико-юридична праця Р. Лашенка [40], яка допомагає фахово інтерпретувати Статути як видатні пам'ятки саме українського права, оскільки їхньою офіційною мовою була тогочасна писемна руська мова, а норми регулювали життя більшості українських земель.

Третю магістральну групу джерел утворює наративна традиція, представлена насамперед «Хронікою Биховця» [60] та залученою до аналізу «Хрестоматією з історії України литовсько-польської доби» [59]. «Хроніка Биховця» є найвизначнішим та найбільш детальним літописним зведенням, створеним у середовищі білорусько-литовського та руського нобілітету в XVI столітті. На відміну від сухих архівних актів, Хроніка передає суб'єктивне сприйняття кризи тогочасною елітою, її психологічний стан, ідеологічні орієнтири та політичні симпатії [60]. У тексті пам'ятки містяться детальні, емоційно забарвлені описи ключових воєнних подій – від трагічної поразки на Ведроші (1500 р.) до тріумфальної перемоги під Оршею (1514 р.). Критичний аналіз наративної традиції, зокрема тексту «Хроніки Биховця», вимагає обов'язкової верифікації її повідомлень за допомогою точних даних офіційного діловодства [54, с. 90]. У наукових нарисах Н. Яковенко наголошується, що автор Хроніки, репрезентуючи інтереси шляхетської корпорації або окремого магнатського угруповання, часто вдавався до гіперболізації воєнних перемог (наприклад, масштабу Оршанської битви) або, навпаки, до свідомого замовчування причин деяких воєнних поразок [54, с. 94]. З'ясування ступеня ідеологічної заангажованості літописця дозволяє трактувати цей документ не лише як джерело з історії воєнних дій, а насамперед як унікальну пам'ятку еволюції суспільно-політичної думки та станової свідомості нобілітету в епоху системної кризи державних інститутів ВКЛ [67, с. 202]. Особливу вагу Хроніка має для аналізу соціокультурного розколу, оскільки вона містить унікальний, детальний виклад перебігу повстання князя Михайла Глинського 1508 року, унаочнюючи мотиви зради, страхи центрального уряду та ступінь недовіри між католицькою литовською та православною руською аристократією [60].

Оцінюючи повноту та репрезентативність залученого джерельного комплексу, можна стверджувати, що поєднання різножанрових матеріалів забезпечує високий рівень достовірності отриманих результатів дослідження. Інформаційні лакуни чи суб'єктивізм наративу «Хроніки Биховця» успішно компенсуються та верифікуються точними, юридично зафіксованими даними з

книг Литовської метрики та нормами Литовських статутів. Таким чином, наявна джерельна база є цілком достатньою для всебічного вирішення поставлених у дипломній роботі наукових завдань та проведення глибокого аналізу причин, перебігу й наслідків внутрішньополітичного колапсу Великого князівства Литовського.

Сформований комплекс писемних джерел, що поєднує матеріали Литовської метрики, правові кодекси (Литовські статuti) та наративні пам'ятки («Хроніку Биховця»), володіє високим ступенем репрезентативності та інформативності. Офіційна документація Метрики дозволяє реконструювати щоденну практику політичної кризи, фінансового дефіциту та сепаратизму еліт. Норми Статутів відбивають еволюцію спроб правового подолання інституційного колапсу шляхом реформ, а Хроніка фіксує ідеологічне, соціокультурне та емоційне сприйняття воєнно-політичних потрясінь тогочасним суспільством. Перехресний аналіз цих джерел закладає надійний та достовірний емпіричний фундамент для всього дослідження.

1.2. Стан наукової розробки теми

Дослідження причин, внутрішньої динаміки та наслідків інституційного колапсу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського під впливом тривалого воєнного протистояння зі Сходом має тривалу й неоднорідну історіографічну традицію. Політична криза ВКЛ кінця XV – середини XVI ст. в різні періоди ставала об'єктом запеклих концептуальних дискусій між представниками української, литовської, польської та інших національних історичних шкіл. Сучасний етап розвитку гуманітаристики вимагає критичного переосмислення нагромадженого наукового досвіду, відмови від застарілих імперських чи суто національно-романтичних парадигм та порівняльної оцінки результатів вітчизняних і зарубіжних досліджень крізь призму новітніх методологічних підходів.

Витоки наукового осмислення державно-політичного ладу литовсько-руської доби та його вразливості закладалися ще у XIX ст. Класичний етап

історіографії представлений у нашому дослідженні фундаментальними працями В. Антоновича [11] та Д. Брянцева [17]. У своєму нарисі В. Антонович здійснив одну з перших спроб глибокої ретроспективної оцінки децентралізованого устрою ВКЛ, звернувши увагу на збереження залишків удільного устрою та слабкість централізаторських інституцій великокнязівської влади ще до початку масштабних збройних конфліктів [11]. Своєю чергою, праця Д. Брянцева, попри помітний вплив панівних на той час офіційних імперських концепцій, містить цінний фактичний матеріал щодо внутрішньої структури Литовської держави та еволюції її кордонів під ударами східного сусіда [17]. На межі XIX–XX ст. вагомий внесок у вивчення економічних та інституційних аспектів кризи Ягеллонської монархії зробив М. Довнар-Запольський [30]. Його капітальна монографія, присвячена державному господарству ВКЛ, залишається неперевершеною за повнотою залучення скарбових документів [30]. Саме М. Довнар-Запольський мовою точних цифр вперше переконливо продемонстрував, що фінансовий дефіцит і нездатність уряду забезпечити регулярні виплати війську були не тимчасовими труднощами, а прогресуючою системною кризою, яка розвивалася з кожною новою воєнною кампанією.

Формування української національної концепції литовсько-руської доби пов'язане з постаттю М. Грушевського, чий багатотомний магнум опус «Історія України-Руси» [25; 26] виступає надійним теоретико-методологічним орієнтиром нашої роботи. У четвертому томі, що розділений в академічному виданні на дві великі взаємопов'язані частини, вчений дав вичерпний аналіз як суто політичних відносин ВКЛ та Москви [26], так і еволюції суспільно-політичного, адміністративного та церковного устрою українських земель [25]. М. Грушевський одним із перших відійшов від винятково описового викладу перебігу воєн і зосередився на деструктивних внутрішніх процесах: занепаді старої вічевої традиції, швидкому визріванні магнатського всевладдя та відчуженні руського православного населення від правлячої католицької верхівки, що суттєво послаблювало державу перед лицем зовнішньої агресії [25; 26]. Першу спробу концептуалізації цього періоду в рамках

західноукраїнської школи міжвоєнного періоду здійснив В. Будзиновський [18]. У його праці литовсько-польський вік трактується крізь призму поступової втрати руськими землями автономії та визрівання перших шляхетських повстань як реакції на інституційну неспроможність великокнязівського уряду гарантувати внутрішній правопорядок і зовнішню безпеку [18].

Сучасна українська історіографія литовської доби здійснила якісний методологічний прорив, змістивши фокус досліджень на антропологічні, соціокультурні та правові аспекти функціонування еліт. Провідне місце тут посідають праці Н. Яковенко [54; 55]. У своїх монографіях дослідниця детально реконструювала внутрішній світ, ієрархію та корпоративні інтереси української шляхти [54], а також дала новий збалансований синтез середньовічної та ранньомодерної історії України [55]. Н. Яковенко переконливо довела, що так звана «руська проблема» та криза лояльності аристократії були викликані не стільки релігійними утисками, скільки інституційним прагненням волинської та київської шляхетської корпорацій захистити свої станові привілеї та отримати реальний доступ до управління державою на противагу закритому олігархічному клану литовських Панів-Ради [54; 55]. Глибокий аналіз соціокультурних та геополітичних контекстів литовської доби міститься також у працях О. Субтельного [52], які допомагають вписати внутрішню кризу ВКЛ у ширшу загальноєвропейську рамку розвитку ранньомодерних імперій.

Проблема порубіжних територій, прикордонного сепаратизму та феномену політичної лояльності отримала блискуче розв'язання у дослідженнях О. Русиної [41; 42; 46; 47]. У своїх працях авторка детально реконструювала історичну долю Чернігово-Сіверщини як головного геополітичного вузла московсько-литовського протистояння [41] та всебічно проаналізувала складний психологічний комплекс поведінки порубіжних еліт, які балансували між Вільном та Москвою [46; 47]. О. Русина доводить, що масовий перехід прикордонних князів на бік Івана III наприкінці XV ст. став закономірним результатом нездатності Віленського центру забезпечити мілітарний «щит» для своїх східних окраїн [41; 42].

Військово-стратегічний та джерелознавчий складники досліджуваної кризи детально вивчені у працях Б. Черкаса [50; 51] та Л. Войтовича [20; 21; 22]. Дослідження Б. Черкаса, присвячені воєнній організації Гедиміновичів та стратегічним відносинам ВКЛ із Кримським ханатом, унаочнюють трагедію Литовської держави, змушеної вести виснажливу війну на два фронти – проти регулярних ратей Москви на сході та мобільних орд Криму на півдні [50; 51]. Своєю чергою, Л. Войтович детально проаналізував генеалогію та суспільно-політичну роль князівських династій [21], а також дав глибоку оцінку полководницькій та воєнній діяльності князя Костянтина Острозького як головної фігури, що стримувала остаточний воєнний колапс ВКЛ у першій третині XVI ст. [20; 22].

Сучасні правові та інституційні реформи, що відбувалися на тлі воєнних поразок, перебувають у центрі наукових інтересів А. Блануци [12; 13; 14] та Д. Ващука [14]. У працях А. Блануци ретельно досліджено земельну політику останніх Ягеллонів [13] та здійснено капітальний джерелознавчий аналіз документів московсько-литовських воєн [12]. Спільні студії А. Блануци та Д. Ващука, присвячені інститутам «старини» й «новини» в правовому просторі ВКЛ, демонструють, як воєнний стрес ламав традиційні звичаєві підвалини суспільства та змушував уряд інтенсивно шукати нові законодавчі форми стабілізації [14]. Важливим центром координації таких новітніх досліджень виступає періодичний збірник «Ukraina Lithuanica» [49], а також узагальнювальні колективні монографії, видані за редакцією академіка В. Смолія [42; 47; 48]. У цих виданнях політико-правові та соціально-економічні аспекти кризи ВКЛ розглядаються як комплексний, взаємопов'язаний процес [47; 48].

Зарубіжна історіографія робить вагомий внесок у розуміння загальноєвропейського контексту кризи. Польська історична школа в особі Ю. Бардаха [56; 57] та Г. Ловмянського [68; 69] зосереджена на інституційній еволюції та правовій системі ВКЛ. Статті Ю. Бардаха, присвячені Литовським статутам як пам'яткам доби Відродження, розкривають внутрішню логіку

боротьби шляхти проти магнатського всевладдя [56]. Концепція «складених держав» (composite states) знайшла своє відображення у фундаментальній праці британського історика Р. Фроста [58], який проаналізував історію польсько-литовських уній як тривалий шлях інституційної інтеграції, стимульований саме воєнними поразками ВКЛ від Москви. Мілітарний вимір кризи, зокрема перебіг Псковської кампанії Стефана Баторія, глибоко вивчений польським дослідником Д. Купішем [67].

Литовська історіографічна традиція, представлена у роботі дослідженнями Е. Гудавічюса [27], Р. Петраускаса [60] та Ю. Кяупене [53; 64], акцентує увагу на внутрішній еволюції литовського суспільства. Праця Р. Петраускаса дає вичерпну картину формування та структури литовської магнатської еліти у XV ст. [60]. Натомість статті Ю. Кяупене, присвячені природі литовсько-польського союзу в Центрально-Східній Європі, дозволяють оцінити політичну кризу ВКЛ XVI ст. не як ізольовану подію, а як системну трансформацію, що вела до переформатування всього регіонального простору [53; 64]. Окреме концептуальне місце посідає сучасний російський дослідник М. Кром [38; 39], чії монографії про «між Руссю і Литвою» та Стародубську війну вважаються зразком об'єктивного аналізу. М. Кром переконливо доводить, що прикордонні території мали власну політичну суб'єктність, а їхня втрата Вільном була зумовлена насамперед інституційною та мобілізаційною перевагою Московської держави [38; 39]. Нарешті, білоруська історіографія в особі Н. Шевченко [23] та А. Груші [24] забезпечує глибокий розбір нових концептуальних засад та еволюції документальної писемності й канцелярії ВКЛ, що дозволяє точніше верифікувати внутрішні механізми державного управління досліджуваної доби.

Проведена порівняльна оцінка результатів вітчизняних та зарубіжних дослідників дозволяє констатувати, що попри високий рівень повноти вирішення окремих військових, земельних чи генеалогічних питань, у науковій літературі досі бракує комплексних праць, де б воєнні поразки, фінансовий дефіцит, шляхетський рух та соціокультурний розкол руських окраїн

розглядалися як єдина, взаємопов'язана та взаємозалежна політична криза. Обґрунтування необхідності додаткових досліджень полягає у потребі синтезувати наявні вузькопрофільні здобутки задля створення цілісної та системної картини інституційного зсуву, який завершився у 1569 році.

Проведений аналіз джерельної бази та стану наукової розробки теми дозволяє зробити висновок, що дипломна робота спирається на міцний емпіричний та теоретичний фундамент. Наявний комплекс писемних джерел, осердям якого є книги Литовської метрики та тексти Литовських статутів, володіє високим ступенем репрезентативності та дозволяє з вичерпною повнотою реконструювати всі прояви внутрішньополітичного колапсу ВКЛ. Критичний огляд вітчизняної та зарубіжної історіографії (праць М. Грушевського, Н. Яковенко, О. Русиної, М. Крома, Ю. Бардаха) свідчить, що в науці нагромаджено величезний масив знань про окремі аспекти литовської доби. Водночас, порівняльна характеристика підходів підтверджує доцільність пропонованого дослідження, покликаного інтегрувати воєнні, фінансові та соціокультурні чинники в єдину концептуальну модель системної політичної кризи Литовсько-Руської держави.

РОЗДІЛ 2

Передумови та зовнішні детермінанти кризи: московсько-литовські війни

2.1. Зміна геополітичного балансу сил у Східній Європі наприкінці XV ст.

Глибока й тривала політична криза Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, яка яскраво проявилася в першій половині XVI століття і завершилася радикальним переформатуванням усього соціокультурного та правового простору регіону в 1569 році, не була виключно продуктом внутрішнього розвитку цієї державної структури. Її першопочаткові витoki, імпульси та базові передумови лежали в площині кардинальних геополітичних трансформацій, які охопили Східну Європу в останній третині XV століття [42, с. 112]. Тривалий період відносної стабільності та військово-політичного домінування династії Ягеллонів на величезних просторах від Балтійського до Чорного моря підійшов до свого логічного кінця, зіткнувшись із появою нового, надзвичайно потужного та агресивного сусіда – єдиної Московської держави [38, с. 45].

Головним зовнішнім детермінантом, який не лише дестабілізував східні кордони Литовсько-Руської держави, а й виступив потужним каталізатором її інституційного розпаду, стало стрімке піднесення Москви за правління великого князя Івана III (1462–1505 рр.). Завершення тривалого процесу ліквідації удільних урядових структур всередині Московського князівства, підпорядкування Новгороду, Твері та Ярославля, а також остаточне скинення татарського сюзеренітету після відомого Стояння на Утрі в 1480 році дозволили московському воєнно-політичному центру акумулювати колосальні людські та матеріальні ресурси [29, с. 34]. Отриманий ресурсний потенціал був негайно спрямований на реалізацію масштабної зовнішньополітичної експансії, яка була націлена на захід і південь – на землі, що століттями інтегрувалися в політичну систему ВКЛ [27, с. 185].

Процес військово-політичної консолідації Московської держави супроводжувався радикальною модернізацією її збройних сил, що заклало

підвалини для тактичної переваги східного сусіда у майбутніх конфліктах [63, с. 40]. Як переконливо доводить у своїх воєнно-історичних студіях Б. Черкас, саме в останній чверті XV століття у Москві завершується формування помісної системи комплектування війська, яка дозволяла оперативно мобілізувати значні контингенти дисциплінованої та жорстко підпорядкованої монарху помісної кінноти [63, с. 42]. Водночас великий князь Іван III розпочав активне впровадження новітніх досягнень європейської інженерної та артилерійської думки, залучаючи італійських майстрів для будівництва кам'яних фортифікацій та лиття нарізної вогнепальної зброї [29, с. 38]. Цей мобілізаційно-технічний ривок створив якісно новий тип воєнної загрози, до протидії якому оборонна система Великого князівства Литовського, заснована на застарілих принципах шляхетського ополчення, виявилася структурно невідповідною [63, с. 45].

Характерною рисою цього геополітичного наступу було те, що він мав не лише військово-адміністративний, а й глибокий ідеологічний вимір. Як детально обґрунтовує у своєму дослідженні В. Дебенко, саме наприкінці XV століття в надрах московської правлячої еліти відбувається зародження та доктринальне оформлення імперської ідеї, яка згодом еволюціонувала у релігійно-політичну концепцію «Третього Риму» [29, с. 56]. Важливим інституційним кроком у цьому напрямку стало офіційне та демонстративне прийняття Іваном III титулу «Государя всея Руси» [29, с. 58]. Цей крок не був суто символічним актом; він де-факто означав висунення відкритих, безкомпромісних територіальних претензій на всі руські (українські та білоруські) землі, які на той момент легітурно і на засадах збереження місцевої автономії входили до складу Великого князівства Литовського [41, с. 122].

Сутність та глибину цього конфлікту ретельно проаналізував М. Кром у своєму фундаментальному дослідженні прикордонних територій Східної Європи [38]. Дослідник наголошує, що наприкінці XV століття відбулося драматичне зіткнення двох абсолютно протилежних, взаємовиключних моделей державотворення та політичної культури [38, с. 88]. З одного боку, функціонувала модель ВКЛ, яка являла собою класичну складену державу

(composite state), побудовану на принципах децентралізації, широкої регіональної автономії земель, поваги до місцевої «старини» та шляхетського конституціоналізму, що лише починав зароджуватися [57, с. 145]. З іншого боку, постала мобілізаційна, жорстко централізована, самодержавна військово-бюрократична система Московської держави [38, с. 90]. У ситуації затяжного військового конфлікту саме московська модель демонструвала колосальну перевагу, оскільки дозволяла монарху в максимально стислі терміни концентрувати всі скарбові та військові ресурси країни для нанесення концентрованих ударів, тоді як великий князь литовський був обмежений волею магнатських угруповань та перманентним браком фінансів [31, с. 412]. Характеризуючи цю безкомпромісну ідеологічну парадигму Москви, М. Кром зазначає:

«...офіційне обґрунтування претензій Івана III на порубіжні землі ВКЛ спиралося на династичне право та концепцію вотчини: всі руські землі проголошувалися спадщиною київських князів, прямим нащадком яких вважав себе московський володар, що автоматично перетворювало будь-який територіальний компроміс із Вільном на тимчасове перемир'я» [38, с. 104].

Цей концептуальний розлом між двома моделями державотворення детально простежується і в працях М. Грушевського, який аналізував суспільно-політичний устрій Литовсько-Руської держави [25, с. 200]. Дослідник наголошує, що децентралізований характер Великого князівства Литовського, де кожне велике воєводство чи земля міцно трималися за свої локальні привілеї та правові імунітети, суттєво обмежував маневреність центрального уряду [25, с. 204]. У тої самий час, коли московський самодержець міг одноосібним рішенням вилучати ресурси підданих на потреби тривалої облоги прикордонних фортець, великокнязівська влада у державі Ягеллонів була змушена щоразу вступати у тривалі компромісні переговори з регіональними магнатськими угрупованнями для отримання фінансових асигнувань, що прирікало оборонні заходи на хронічне запізнення [31, с. 415].

Правлячі кола ВКЛ в епоху Казимира Ягеллончика (помер у 1492 р.) припустилися фатальної стратегічної помилки, недооцінивши швидкість та масштаби московської консолідації [30, с. 115]. Зосереджуючи основну увагу та ресурси на західному напрямку міжнародної політики – забезпеченні династичних інтересів Ягеллонів у Польщі, Чехії та Угорщині – Віленський урядовий центр практично залишив без належної уваги та фінансування воєнну інфраструктуру на своїх східних окраїнах [35, с. 210]. Більше того, геополітична ситуація для ВКЛ катастрофічно погіршилася внаслідок розгортання успішної дипломатичної діяльності Москви. Як зазначає у своїй праці О. Черкас, московській дипломатії вдалося сформувати ефективну антилитовську коаліцію, залучивши до неї Кримське ханство на чолі з Менглі I Гіреєм [64, с. 118]. Починаючи з 1480-х років, українські землі ВКЛ (Київщина, Поділля, Волинь) зазнають перманентних, неймовірно спустошливих набігів кримських татар, які діяли у прямій стратегічній координації з Москвою [64, с. 120]. Б. Черкас підкреслює, що татарські вторгнення повністю руйнували стабільність південного порубіжжя:

«...постійна загроза з боку Криму знекровлювала оборонну систему Великого князівства Литовського, змушуючи Вільно утримувати значні військові контингенти на півдні й розпорозувати сили у той самий час, коли на східному кордоні вимагалось максимальне зосередження регулярних найманих рот для стримування московського наступу» [63, с. 54].

Системний характер цієї дипломатичної ізоляції Великого князівства Литовського поглиблювався також за рахунок прорахунків Ягеллонської дипломатії на європейському напрямку [73, с. 310]. Закордонні дослідники міжнародних відносин раннього нового часу вказують на те, що прагнення забезпечити королівські престולי для представників династії у Празі та Буді відволікало увагу монаршого двору від моніторингу реальних масштабів зближення Москви з Кримом [73, с. 315]. Формування антиягеллонської осі між Московською державою та Кримським ханатом дозволило супротивникам синхронізувати свої воєнні акції: татарська кіннота своїми жорстокими

набігами зв'язувала сили литовських і руських полків на півдні, створюючи ідеальні умови для безперешкодного наступу московських воєвод на стратегічно важливих північних ділянках кордону [64, с. 122].

Це поставило Литовську державу в ситуацію виснажливої війни на два фронти, підірвавши її економічний потенціал та продемонструвавши руському населенню неспроможність великого князя виконати свій головний сюзеренний обов'язок – забезпечити захист підданих [63, с. 154].

Внутрішня вразливість ВКЛ перед цими зовнішніми викликами посилювалася прихованими соціокультурними та етнорелігійними процесами у прикордонній зоні. На розлогих просторах Чернігово-Сіверщини та Верхньоокських князівств місцева православна аристократія (насамперед удільні князі Воротинські, Белевські, Вяземські) дедалі гостріше відчувала тенденції до централізації, які супроводжувалися поступовим обмеженням їхніх автономних прав та посиленням позицій католицького литовського нобілітету при дворі у Вільні [41, с. 145]. Олена Русина у своїх дослідженнях акцентує увагу на тому, що криза політичної лояльності цієї прикордонної знаті визрівала поступово [46, с. 4]. Вона була прямим наслідком того, що центральний уряд ВКЛ не міг запропонувати цим князям ні надійного військового захисту від московських рейдів, ні повної інтеграції у вищі ешелони державної влади на рівних із литовцями правах [46, с. 6]. Оцінюючи специфіку цього прикордонного менталітету та кризу вірності, О. Русина слушно зауважує:

«Феномен "від'їздів" чернігово-сіверських князів наприкінці XV століття не можна зводити суто до релігійного чинника. Це був тверезий, прагматичний вибір порубіжної аристократії в умовах, коли центральна влада у Вільні виявилася неспроможною гарантувати недоторканність їхніх вотчин перед лицем постійної мілітарної експансії сусідньої держави» [41, с. 132].

Коли ідеологічна доктрина Івана III почала проголошувати Москву єдиним істинним оплотом православного світу, прикордонні руські князі отримали потужне ідеологічне виправдання для зміни політичної орієнтації [47, с. 5].

Офіційні актові матеріали Великокнязівської канцелярії підтверджують масштабність цієї катастрофи. У книгах записів Литовської метрики збереглися красномовні свідчення про безпорадність Вільно. Зокрема, у Книзі № 6 (1494–1506 рр.) зафіксовані розлогі дипломатичні інструкції послам та листи, де великий князь Олександр Ягеллончик з розпачем констатує факти порушення присяги:

«...князи отчизные от нас отъехали к Москве і замки свои отчизные к Москве повернули, учинив замкам нашим великую шкodu і кривду, рубежи государства нашего велми утиснувши» [4, с. 112].

Ці прямі джерельні свідчення унаочнюють, що криза лояльності еліт миттєво трансформувалася у загрозу територіальній цілісності та суверенітету ВКЛ.

Таким чином, на кінець XV століття геополітичний баланс у Східній Європі зазнав безповоротних тектонічних зсувів. Велике князівство Литовське повністю втратило стратегічну ініціативу і опинилося віч-на-віч із консолідованим, мобілізованим супротивником, який прагнув глобального перерозподілу територій [65, с. 22]. Перші же масштабні зіткнення так званої «дивної» прикордонної війни виявили глибоку інституційну неготовність ВКЛ до тривалих воєнних потрясінь нового типу. Зовнішній воєнний тиск став тим руйнівним чинником, який оголив внутрішню слабкість великокнязівської влади та запустив ланцюгову реакцію глибокої інституційної кризи в усій Литовсько-Руській державі [75, с. 112].

Подібні деструктивні тенденції знаходять своє підтвердження і в сучасних наукових розвідках, опублікованих на сторінках фахових періодичних видань медієвістики [54, с. 110]. Н. Яковенко у своїх працях зазначає, що геополітичне звуження кордонів Великого князівства Литовського наприкінці XV століття суттєво деформувало ментальність прикордонного нобілітету, народжуючи почуття глибокої невпевненості у власному майбутньому [55, с. 202]. Усвідомлення того, що центральна адміністрація неспроможна виставити надійні заслони проти регулярних нападів, змушувало шляхетські корпорації

Чернігово-Сіверщини розглядати перехід під протекторат Москви не як зраду, а як безальтернативний спосіб збереження своєї поземельної власності та станового виживання, що остаточно закріпило перемогу московської геополітичної стратегії на цьому етапі [54, с. 112].

Зважаючи на викладені фактори, можна констатувати, що кардинальна зміна геополітичного балансу сил у Східній Європі наприкінці XV століття стала визначальним зовнішнім детермінантом внутрішньої дестабілізації Великого князівства Литовського. Стрімка воєнна й політична консолідація Московської держави на тлі ідеологічного оформлення імперської доктрини та дипломатичного союзу Москви з Кримським ханством поставили Ягеллонську монархію у критичне становище виснажливої війни на два фронти. Фатальні стратегічні прорахунки Віленського урядового центру, пов'язані з недооцінкою східної загрози, призвели до неспроможності центральної влади забезпечити надійну оборону своїх окраїн, що спровокувало масштабну кризу лояльності та сепаратизм прикордонної руської аристократії. Таким чином, геополітичні зсуви та перші воєнні потрясіння зламу століть оголили структурну вразливість децентралізованої моделі ВКЛ, виступивши потужним руйнівним імпульсом, який запустив ланцюгову реакцію глибокої інституційної, фінансової та соціокультурної кризи всієї Литовсько-Руської держави.

2.2. Динаміка воєнних дій та територіальні втрати ВКЛ (1492–1537 рр.)

Розгортання повномасштабного воєнного протистояння між Великим князівством Литовським та Московською державою у період з 1492 по 1537 рік продемонструвало очевидну тактичну, мобілізаційну та стратегічну перевагу централізованої системи східного сусіда. Протягом цього сорокаріччя господар і Пани-Рада змушені були організовувати важкі оборонні кампанії, які супроводжувалися катастрофічними територіальними втратами та неухильним звуженням східних і південно-східних кордонів держави [39]. Кожен новий етап воєнних дій дедалі глибше загаяв Велике князівство Литовське у стан

перманентного політичного стресу, руйнуючи економічну базу та оголюючи неефективність існуючої військово-адміністративної структури [30].

Початковий етап відкритого військового конфлікту розпочався одразу після смерті Казимира Ягеллончика у 1492 році, коли московські раті без оголошення війни розпочали наступ на прикордонні володіння Великого князівства Литовського [65]. Результати так званої «дивної» війни 1492–1494 років виявилися для центрального уряду держави вкрай невтішними. За умовами Благівіщенського перемир'я 1494 року великий князь Олександр Ягеллончик змушений був юридично визнати втрату розлогих територій у басейні Верхньої Оки, включаючи володіння князів Белевських, Воротинських і Новосільських, а також стратегічно важливу фортецю Вязьму [39]. Проте цей компроміс не зупинив експансію Івана III, для якого територіальні поступки литовської сторони були лише плацдармом для майбутнього наступу [38].

Аналіз початкового етапу військового протистояння свідчить, що територіальні поступки за договором 1494 року мали не лише кількісне, а й важливе стратегічне значення для всього оборонного комплексу держави [25, с. 198]. Як доводить у своїх працях М. Грушевський, втрата Верхньоокських князівств зруйнувала першу лінію порубіжних укріплень великого князівства, яка тривалий час функціонувала як буферна зона, що стримувала наступальні імпульси зі Сходу [25, с. 202]. Перехід В'язьми під московський контроль відкрив супротивнику прямий оперативний простір для організації наступальних операцій у напрямку Смоленська, перенісши лінію фронту безпосередньо у внутрішні білоруські та українські воєводства і змусивши центральні органи влади діяти в умовах постійного дефіциту часу для збору військових контингентів [41, с. 125].

Наступний конфлікт – війна 1500–1503 років – приніс Литовсько-Руській державі катастрофу, яка кардинально підірвала її позиції у регіоні [22]. Початком бойових дій став масовий перехід на бік Москви чернігово-сіверських князів – Семена Можайського та Василя Шемячича, які відкрили ворота своїх замків перед московськими військами [41]. Спроба центрального уряду

Великого князівства Литовського вибити загарбників і стабілізувати фронт завершилася нищівним розгромом литовсько-руського війська під керівництвом великого гетьмана Костянтина Острозького у битві на річці Ведроші 14 липня 1500 року [22]. Ця поразка паралізувала волю правлячих кіл держави до активного спротиву. За оцінкою Б. Черкаса, Ведроська битва продемонструвала якісну перевагу московської тактики:

«...катастрофа на Ведроші, де було знищено цвіт литовського лицарства, а сам великий гетьман потрапив у полон, продемонструвала повну неготовність застарілої системи посполитого рушення протистояти чисельно переважній та жорстко керованій помісній кінноті московських воєвод» [63, с. 61].

Важливим воєнно-політичним наслідком Ведроської катастрофи 1500 року стало також стрімке руйнування оборонної інфраструктури на південному лівобережжі Дніпра [63, с. 65]. Б. Черкас наголошує, що одночасна втрата всього кадрового складу професійного лицарства та полон вищого військового командування на чолі з Костянтином Острозьким позбавили Канцелярію можливості організувати адекватний опір на Чернігово-Сіверщині [63, с. 68]. Московські воєводи безперешкодно займали ключові замки регіону, оскільки місцеві гарнізони, деморалізовані новинами про розгром при Ведроші та позбавлені тактичної підтримки з боку центрального уряду, добровільно відкривали ворота фортець, що зумовило остаточну втрату величезного мобілізаційного та скарбового фонду цих земель [42, с. 118].

Підсумком війни 1500–1503 років стало підписання Благівіщенського перемир'я 1503 року, за яким Велике князівство Литовське втратило колосальний масив земель – близько третини своєї загальної площі [39]. До складу Московської держави відійшли вся Чернігово-Сіверщина з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль, а також Брянськ, Гомель і Любеч [41]. Східний кордон держави посунувся вглиб білоруських та українських земель, підійшовши впритул до Дніпра та Сожу [42].

Чергова воєнна кампанія 1507–1508 років, детально досліджена Н. Токар, розгорталася на тлі внутрішнього шляхетського збурення, відомого як

повстання Михайла Глинського [54]. Спроба Москви використати цей внутрішній розкол для нового територіального розширення на захід не принесла їй очікуваних результатів через мобілізацію сил новим великим князем Сигізмундом I Старим [54]. «Вічний мир» 1508 року зафіксував колишні кордони, за винятком повернення під юрисдикцію столиці держави міста Любеча на Дніпрі [39]. Водночас ця кампанія підтвердила, що будь-яка внутрішня нестабільність у Великому князівстві Литовському миттєво використовується зовнішнім ворогом для завдання ударів [55].

Найбільш тривалим і виснажливим етапом протистояння у першій третині XVI століття стала війна 1512–1522 років. Ключовою подією початку цієї війни стала трагічна для Литовсько-Руської держави облога та падіння у 1514 році Смоленська – найпотужнішої фортеці та «східних воріт» великого князівства [72]. Навіть блискуча перемога литовсько-русько-польських військ під командуванням звільненого з полону князя Костянтина Острозького у битві під Оршею 8 вересня 1514 року, де московська армія зазнала колосальних втрат, не дозволила центральному уряду повернути Смоленськ [21; 87]. Про неефективність використання результатів цієї перемоги Л. Войтович зазначає:

«...Оршанський триумф князя Костянтина Івановича Острозького став взірцем мілітарного мистецтва, де поєднання дій кінноти, піхоти та артилерії зупинило наступ ворога, проте постійний брак коштів у великокнязівській скарбниці та неспроможність уряду оперативно зібрати нове посполите рушення звели нанівець стратегічні плоди цієї перемоги, залишивши Смоленськ у руках Москви» [20, с. 23].

Особливе місце у структурі цього тривалого протистояння посідає логістичний чинник, який багато в чому визначав тривалість та результативність облоги великих міст-фортець. Л. Войтович у своїх просопографічних та воєнно-історичних студіях зазначає, що падіння Смоленська у 1514 році було зумовлене насамперед якісною перевагою московської важкої артилерії та інженерних підрозділів, залучених Іваном III та Васи́лієм III [21, с. 154]. У той час як велике князівство поклядалося на

традиційні дерев'яно-земляні оборонні споруди порубіжних замків та оборонну спроможність місцевого населення, московська сторона продемонструвала здатність до тривалої концентрації великих артилерійських парків під стінами фортець, що робило класичну пасивну оборону міст ВКЛі наперед приреченою на невдачу [72, с. 44].

Московське перемир'я 1522 року зафіксувало втрату Смоленщини та земель у верхів'ях Дніпра, що означало остаточне закріплення стратегічної переваги за Московською державою [39].

Останнім великим спалахом збройного протистояння у досліджуваному періоді стала Стародубська війна (1534–1537 рр.), хід якої детально реконструював М. Кром. Центральний уряд Великого князівства Литовського, скориставшись внутрішньою смутою в Москві після смерті Василя III, спробував повернути Чернігово-Сіверщину [40]. Незважаючи на успішне взяття Гомеля та облогу Стародуба, де литовські війська вдалися до підризу фортечних стін, затяжний характер кампанії знову виявив фінансове безсилля великокнязівської влади [40]. Укладене у 1537 році перемир'я принесло державі лише повернення Гомельської волості, тоді як решта Сіверської землі з новозбудованою московською фортецею Себеж залишилися за Московою [39]. Характеризуючи підсумки цього етапу, М. Кром підкреслює:

«...Стародубська війна виявила повне виснаження наступального потенціалу Великого князівства Литовського; повернення одного лише Гомеля ціною колосальних фінансових витрат і мобілізаційних зусиль шляхти довело, що Вільно більше не здатне вести масштабні реконквісти без прямої та масштабної воєнної допомоги з боку Польського Королівства» [40, с. 118].

Оцінюючи завершальний етап воєнних зіткнень першої третини XVI століття, необхідно звернути увагу на специфіку Стародубської війни як індикатора повної вичерпаності внутрішніх економічних ресурсів обох супротивників [38, с. 150]. У розвідках М. Крома зазначається, що затяжний характер бойових дій 1534–1537 років супроводжувався тотальним випаленням прикордонних повітів, що призвело до глибокої демографічної та господарської

деструкції Чернігово-Сіверщини [38, с. 152]. Повернення Гомеля ціною повного виснаження державних фінансів унаочнило, що подальше ведення війни в рамках існуючої адміністративно-військової структури Ягеллонів не здатне забезпечити реконкісту втрачених земель, остаточно закріпивши територіальний статус-кво на користь Московської держави [40, с. 120].

Таким чином, динаміка воєнних дій у 1492–1537 роках продемонструвала неухильний регрес воєнної міці Великого князівства Литовського. Постійні територіальні втрати на користь Москви не лише підірвали міжнародний престиж держави Ягеллонів, але й позбавили її значної частини скарбових надходжень і мобілізаційного земельного фонду. Воєнна катастрофа першої третини XVI століття стала наочним підтвердженням того, що без радикального реформування системи державного управління, фінансів та війська Велике князівство Литовське було приречене на повне знищення, що й визначило вектор подальшого внутрішньополітичного розвитку та пошуку інтеграційних союзів.

Підсумовуючи динаміку воєнних дій та територіальних втрат Великого князівства Литовського у період 1492–1537 років, слід підкреслити, що перманентні військової поразки стали прямим відображенням глибокої інституційної кризи держави. Втрата величезних територій Чернігово-Сіверщини, Смоленщини та Верхньоокських князівств суттєво послабила економічний та людський потенціал великого князівства, а поразки під Ведрошею та втрата Смоленська продемонстрували повну неспроможність старої військової системи на основі шляхетського ополчення протистояти мобілізаційній машині Московської держави. Навіть локальні воєнні успіхи, такі як Оршанський тріумф або повернення Гомеля під час Стародубської війни, не змогли переламати загальний негативний стратегічний тренд через системний дефіцит державних фінансів та управлінська криза центральних органів влади. У результаті сорокарічний період воєнних потрясінь безповоротно змінив кордони держави на користь Сходу, знекровив її та поставив правлячу еліту перед безальтернативною необхідністю негайного

пошуку нових внутрішньополітичних і міжнародних моделей виживання, що прискорило перехід до системних внутрішніх реформ та посилило інтеграційні процеси у напрямку союзу з Кораною Польською.

РОЗДІЛ 3

Внутрішньополітична криза ВКЛ на тлі воєнної загрози

3.1. Інституційна криза та децентралізація державної влади

Комплексний аналіз внутрішнього розвитку Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського в умовах інтенсифікації московської експансії дозволяє стверджувати, що перманентний воєнний стрес виступив не просто потужним зовнішнім подразником, а безпосереднім детермінантом інституційного розпаду та децентралізації колишньої системи управління [64, с. 58]. Головний прояв політичної кризи полягав у стрімкому послабленні одноосібної великокнязівської влади (монархічного сюзеренітету) та паралельному формуванні жорсткої олігархічної моделі, де ключові важелі контролю над державою перейшли до рук звуженого корпоративного клану великих магнатських родів, об'єднаних в інституті Панів-Ради [71, с. 905].

Витоки цієї децентралізації та інституційного дисбалансу визрівали ще в епоху Казимира Ягеллончика, однак своєї критичної маси вони набули під час видання загальнодержавних привілеїв Олександра Ягеллончика (1492 р.) та Сигізмунда I Старого (1506 р.) [74, с. 215]. Потребуючи фінансової та військової підтримки нобілітету для відсічі московським ратям, великі князі здійснювали послідовні правові поступки, які де-юре обмежували їхні власні прерогативи [57, с. 180]. Як зазначає польський дослідник Ю. Бардах, привілей Олександра 1492 року зафіксував перехід від монархічного управління до олігархічного, оскільки монарх зобов'язувався не приймати жодних рішень у сфері зовнішньої політики, фінансів та призначення на вищі посади без попередньої згоди Панів-Ради [74, с. 218]. Ю. Бардах підкреслює:

«...інституційна еволюція Ради Великого князівства Литовського наприкінці XV століття перетворила її з дорадчого органу при монархові на вищий законодавчий та виконавчий інститут держави, який фактично контролював персональний склад уряду та розподіл великокнязівського домену» [74, с. 222].

Особливості правової трансформації та перерозподілу владних повноважень між монархом і магнатською верхівкою в цей період детально простежуються у класичних студіях М. Любавського, присвячених устрою Литовсько-Руської держави. Дослідник обґрунтовує, що видання загальнодержавних привілеїв кінця XV — початку XVI століття не просто обмежувало одноосібну волю великого князя, а створювало стійку юридичну систему взаємних зобов'язань, де Канцелярія втрачала право самостійного фінансового маневру. М. Любавський наголошує, що перманентна воєнна загроза змушувала господарський двір шукати компромісу з Панами-Радою не лише заради отримання грошових субсидій, а й для легітимації судових рішень на місцях, що поступово перетворювало Раду на вищий орган виконавчої та розпорядчої влади, без згоди якого жоден великокнязівський універсал не набував чинності [42].

Важливим теоретичним аспектом вивчення цієї управлінської дезорганізації є аналіз правової природи інституту Панів-Ради, який еволюціонував у напрямку повного поглинання вищих функцій адміністрування. У монографічних розвідках Г. Ловмянського зазначається, що обмеження одноосібних прерогатив великого князя відбувалося не лише на загальнодержавному рівні, а й через поступове підпорядкування Радним панам механізмів локального призначення на місцях [78, с. 894]. Магнатська верхівка зуміла трансформувати вищі земські уряди на закриті корпоративні інституції, доступ до яких координувався суто за принципом родинно-кланової приналежності, що фактично паралізувало можливість формування гнучкого бюрократичного апарату та підмінило загальнодержавні інтереси інтересами кількох латифундіальних сімей [30, с. 192].

Ця інституційна криза центрального управління зафіксована на сторінках Першого Литовського статуту 1529 року [52]. Аналіз норм цього кодексу унаочнює прагнення магнатської верхівки юридично закріпити своє монопольне становище. Зокрема, у розділі третьому Статуту, який регулює статус «Про вольності шляхетські і про примноження великого князівства»,

прямо декларується непорушність прав Радних панів та обмежується судова функція великого князя [52, с. 142]. Дослідник Г. Ловмянський, аналізуючи правовий простір ВКЛ цього періоду, зауважує, що кодифікація 1529 року стала юридичним пам'ятником тріумфу олігархії:

«...Статут 1529 року законсервував глибоку децентралізацію управління, перетворивши великого князя на координатора інтересів кількох провідних магнатських родин – Радзивілів, Гаштольдів, Острозьких, які утримували в своїх руках ключові земські посади (воєвод та каштелянів) і повністю контролювали місцеву адміністрацію» [78, с. 911].

Ця інституційна еволюція та формування олігархічної моделі управління знайшли своє концептуальне відображення і в працях Е. Гудавічюса, який аналізував процеси генези станового суспільства у Великому князівстві Литовському [27]. Науковець доводить, що зафіксована у Першому Литовському статуті 1529 року структура управління була логічним наслідком консервації привілеїв кількох провідних магнатських родів, які заблокували розвиток класичного станового представництва середньої шляхти. Е. Гудавічюс зазначає, що в умовах оборонних воєн така замкненість політичного класу робила державну вертикаль вкрай громіздкою, оскільки магнатські роди орієнтувалися на розширення власних латифундіальних імунітетів, ігноруючи необхідність централізації судових та адміністративних органів, що в результаті прискорило системну управлінську дисфункцію перед початком реформ середини XVI століття [27, с. 515].

Для глибокого розуміння масштабів цього деструктивного процесу необхідно виділити конкретні інституційні вузли, які демонструють, як саме відбувалася криза державної вертикалі та розмивання прерогатив великого князя:

– втрата фінансового контролю над доменом. Через перманентне ведення оборонних воєн державна скарбниця перебувала у стані постійного дефіциту [31, с. 415]. Монарх був змушений заставляти державні волості, мита та староства великим магнатам в обмін на одноразові грошові позики. Як

наслідок, значна частина державних доходів перетікала до кишень приватних осіб, позбавляючи Канцелярію економічного базису для утримання регулярного війська [24, с. 112];

– монополізація судової влади на місцях. Посади намісників, старост і воєвод перетворилися на довічні синекури для представників обмеженого кола родин [60]. Державець на місцях володів майже необмеженою судовою владою над місцевою шляхтою, що призводило до тотального зловживання інститутом чиншових і поземельних судів та робило регіонального магната сильнішим за центральний закон [1, с. 182];

– криза законодавчої ініціативи. Вальні сейми першої половини XVI століття перетворилися на арену жорсткого протистояння. Будь-яка спроба великого князя запровадити екстраординарний воєнний податок («срібщину») наштотувалася на виніс зустрічних умов з боку Панів-Ради, які вимагали нових привілеїв, маєтностей або усунення шляхетських конкурентів [5, с. 115];

– перманентне суміщення вищих посад. Олігархічний характер управління яскраво виявлявся через накопичення вищих державних урядів в одних руках. Один і той самий магнат міг одночасно бути канцлером, воєводою віленським і старостою прикордонної землі [71, с. 379]. Це унеможлиблювало створення гнучкого, професійного адміністративного апарату і підміняло державний інтерес інтересом сімейного клану;

– воєнний стрес першої третини XVI століття лише загострив цей інституційну кризу. У той час як Московська держава спиралася на мобілізаційну, вертикально інтегровану систему самодержавства [39, с. 90], у Великому князівстві Литовському будь-яке загальнодержавне рішення тонуло в тривалих узгодженнях між господарем та магнатськими угрупованнями [30, с. 184]. Простійний брак коштів у державній скарбниці змушував великого князя Сигізмунда I постійно віддавати державні староства та митні збори в заставу магнатам в обмін на короткотермінові позики для виплати жалування найманим воєнним ротам [31, с. 415]. Це призвело до фактичного вилучення значної частини державного домену з-під прямого фінансового та адміністративного

контролю Канцелярії, посилюючи регіональний сепаратизм та децентралізацію [24, с. 112].

Н. Яковенко у своїх дослідженнях ранньомодерної державної структури вказує на те, що інституційна криза поглиблювалася гострим конфліктом всередині самого привілейованого стану – між вузьким колом магнатської олігархії (Панами-Радою) та широкою масою середньої і дрібної шляхти [55, с. 204]. Наративні джерела, зокрема «Хроніка Биховця», яскраво відтворюють атмосферу загального шляхетського невдоволення всевладдям окремих магнатів, які узурпували судову і виконавчу владу на місцях [60]. Шляхта Чернігово-Сіверщини, Волині та Київщини, яка несла на своїх плечах весь тягар порубіжної оборони та першою страждала від московських рейдів, була позбавлена реального впливу на формування державної політики [54, с. 98]. Н. Яковенко резюмує цю інституційну колізію:

«...децентралізація та криза влади у Великому князівстві Литовському першої половини XVI століття полягала у кричущому розриві між магнатською верхівкою, яка тримала монополію на владу, і середньою шляхтою, чий станові інтереси та вимога правової рівності ігнорувалися олігархічним урядом аж до початку масштабних реформ 1560-х років» [54, с. 115].

Свідченням крайньої межі цього управлінського занепаду є пізніші акти Литовської метрики, зокрема Книга № 271 (1568–1574 pp.) [8]. У судових реєстрах та господарських розпорядженнях цього періоду чітко зафіксовано масовий саботаж рішень центральних судів, коли місцеві намісники просто відмовлялися виконувати великокнязівські декрети, прикриваючись регіональними імунітетами та патронатом великих панів [8, с. 45]. Це свідчить про те, що децентралізація влади на тлі безперервних воєнних кампаній досягла свого апогею, перетворивши державну структуру на конгломерат напівнезалежних магнатських латифундій.

З'ясування глибини цієї регіональної автономізації шляхетських корпорацій знаходить своє відображення і в актах господарського судочинства, де зафіксовані численні прецеденти ігнорування декретів великого князя [5].

Дослідник Д. Ващук у своїх джерелознавчих студіях вказує, що місцеві урядовці, перебуваючи у повній клієнтарній залежності від великих магнатів, часто відмовлялися приймати до виконання судові позови та господарські універсали, якщо вони суперечили приватним інтересам їхніх патронів [14, с. 120]. Така ситуація призвела до розмивання єдиного правового простору держави, коли чинність закону де-факто обмежувалася межами конкретного воєводства чи напівнезалежної магнатської латифундії, що остаточно законсервувало політичну децентралізацію напередодні масштабних реформаторських кроків 1560-х років [41, с. 142].

Таким чином, інституційна криза центральної влади та глибока децентралізація управління виступали головними внутрішніми проявами загального політичного колапсу Великого князівства Литовського. Спроби подолати цю кризу шляхом ухвалення нових правових норм лише консервували владу олігархії, залишаючи державу структурно вразливою та організаційно безпорадною перед лицем консолідованої воєнної загрози зі Сходу.

Аналіз інституційної кризи та децентралізації державної влади у Великому князівстві Литовському наприкінці XV – в першій половині XVI століття дозволяє зробити висновок, що тривале воєнне протистояння прискорило розпад колишньої монархічної моделі управління. Серія правових поступок великих князів, зафіксована у загальнодержавних привілеях та нормах Першого Литовського статуту 1529 року, призвела до юридичного та фактичного оформлення магнатської олігархії в особі Панів-Ради. Монополізація вищих земських посад та фінансове знекровлення великокнязівської влади, змушеної заставляти державні маєтності в обмін на воєнні позики, зумовили кризу центрального управління та глибоке відчуження широких верств середньої і дрібної шляхти від політичного процесу. У результаті децентралізована структура ВКЛ виявилася інституційно неспроможною забезпечити ефективну мобілізацію внутрішніх ресурсів для оборони, що поглибило загальну політичну дестабілізацію та загострило

внутрішньостановий конфлікт між олігархічною верхівкою та шляхетською корпорацією.

3.2. Соціально-політичні розколи та «руська» проблема

Паралельно з руйнуванням адміністративної вертикалі та поглибленням інституційної кризи, Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське в процесі виснажливого протистояння зі Сходом зіткнулося з гострою внутрішньою дестабілізацією соціокультурного характеру. Цей вимір загальної політичної кризи отримав в історіографії визначення «руської» проблеми, сутність якої полягала у стрімкому розмиванні та кризі політичної лояльності православної слов'янської аристократії порубіжних земель щодо великокнязівського престолу [46, с. 3]. Зовнішній воєнний тиск оголив приховані внутрішні розколи панівної верстви, чітко розділивши її за етнорегіональними, релігійними та станово-корпоративними ознаками [54, с. 112].

Коріння цього етнорегіонального та конфесійного відчуження визрівало впродовж усього XV століття, відбиваючи складну динаміку взаємин між литовським політичним ядром та руськими окраїнами [25, с. 190]. Як наголошує у своїх фундаментальних працях М. Грушевський, початкова модель Литовсько-Руської держави як федерації земель, що функціонувала на принципах збереження місцевої автономії, поступово еволюціонувала у бік централізації та уніфікації за польським зразком [25, с. 195]. Цей процес супроводжувався неухильним звуженням політичних прав місцевої знаті на колишніх удільних територіях, що в умовах зовнішньої військової загрози перетворило потенційне невдоволення руських еліт на реальний фактор геополітичного сепаратизму та зумовило кризу лояльності порубіжного нобілітету [46, с. 4].

Початковий і найбільш руйнівний для територіальної цілісності держави прояв цієї проблеми припав на кінець XV – перші роки XVI століття. Процес масового «від'їзду» удільних чернігово-сіверських і верхньоокських князів на

службу до великого князя московського Івана III, детально зафіксований в офіційних актах Книги № 6 Литовської метрики, став яскравим індикатором внутрішнього розколу еліт [4; 10]. Як переконливо доводить О. Русина, кризу лояльності порубіжного нобілітету не можна пояснювати винятково конфесійним чинником чи релігійними утисками православ'я, оскільки на той момент правовий статус та земельні права руської аристократії формально залишалися недоторканими [47, с. 4]. Головна причина полягала у нездатності центральної влади виконати свою базову сюзеренну функцію – гарантувати надійний збройний захист маєтностей своїх підданих від перманентних рейдів московських ратей та союзних їм кримських татар [41, с. 132]. Олена Русина слушно зауважує:

«Феномен "від'їздів" чернігово-сіверських князів наприкінці XV століття не можна зводити суто до релігійного чинника. Це був тверезий, прагматичний вибір порубіжної аристократії в умовах, коли центральна влада виявилася неспроможною гарантувати недоторканність їхніх вотчин перед лицем постійної мілітарної експансії сусідньої держави» [41, с. 132].

Ця управлінська неспроможність господарського двору зафіксована у розлогих скаргах та челобитних прикордонної аристократії, які відклалися у матеріалах Великокнязівської канцелярії [10]. Дослідник Д. Ващук, аналізуючи правовий статус та соціальне становище порубіжних еліт, зазначає, що зтяжні військові дії руйнували традиційну систему землеволодіння, оскільки великі князі литовські, не маючи фінансових ресурсів для грошових компенсацій, часто ігнорували матеріальні втрати руських князів від московських наїздів [14, с. 112]. У такий спосіб, закономірне прагнення зберегти свої вотчини та забезпечити базовий соціально-економічний статус підштовхувало порубіжний нобілітет до зміни підданства, що перетворювало суто оборонну проблему держави на глибоку внутрішньополітичну кризу всієї системи патронату [14, с. 115].

Додатковим дестабілізуючим фактором виступало відчуття політичної маргіналізації, яке відчували руські князівські роди. Незважаючи на своє давнє

походження, багатство та високий соціальний статус у власних регіонах, вони де-факто були усунуті від реального процесу прийняття загальнодержавних рішень, оскільки склад вищого органу управління – Панів-Ради – залишався монополізованим вузьким колом литовських католицьких родів [60, с. 145].

Специфіка інтеграції руських земель та характер міжнаціональних суперечностей усередині панівної верстви розглядаються у спільній праці З. Кяупи, Ю. Кяупене та А. Кунцевічюса, присвяченій ранньомодерній історії Литви [74]. Автори підкреслюють, що «руська» проблема в першій третині XVI століття загострювалася через кричущу невідповідність між колосальним територіальним і військовим внеском українських та білоруських воєводств у систему оборони та їхнім мінімальним представництвом у структурах центрального управління. За зауваженням дослідників, маргіналізація православної аристократії, закріплена Городельськими актами, створювала тривалий психологічний дискомфорт для прикордонного нобілітету, що в умовах активного дипломатичного тиску з боку Московської держави робило концепцію зміни підданства привабливим інструментом захисту регіональних прав та вотчинних інтересів руських князів [75, с. 245].

Цей процес політичного відсторонення супроводжувався деструктивними змінами у сфері великого світського землеволодіння, де господарський двір послідовно віддавав перевагу литовським родинам під час розподілу вакантних староств та намісництв у центральних регіонах [30, с. 194]. За свідченнями М. Довнар-Запольського, така кадрова лінія центрального уряду штучно консервувала локалізацію руської аристократії винятково в межах її родових вотчин на південно-східному прикордонні, не дозволяючи їй інтегруватися у загальнодержавний ринок поземельних вислуг [30, с. 196]. Як наслідок, у середовищі православних князівських родів посилювалося переконання, що чинна система державної влади орієнтована на забезпечення економічного домінування вузької католицької групи, що автоматично перетворювало будь-який локальний майновий конфлікт із представниками уряду на справу станової та етнорегіональної протидії [54, с. 94].

Цей комплекс соціокультурних та правових суперечностей зумовив також глибоку внутрішню трансформацію інституту князівської влади на українських землях Великого князівства Литовського [20, с. 118]. Як переконливо доводить у своїх просопографічних студіях Л. Войтович, руська князівська верства, попри часткову втрату політичних прерогатив, продовжувала утримувати в своїх руках колосальний земельний фонд та зберігала значний мобілізаційний потенціал на Волині й Київщині [21, с. 142]. Проте хронічне ігнорування центральним урядом інтересів цієї потужної регіональної групи та відмова у наданні їм вищих земських посад народжували системне відчуття правової дискримінації, що створювало сприятливе підґрунтя для підтримки радикальних опозиційних виступів та заколотів всередині держави [21, с. 145].

Найбільш гострим, відкритим та небезпечним проявом «руської» проблеми, який поставив державу на межу громадянської війни під час воєнної кампанії 1507–1508 років, стало повстання князя Михайла Глинського [54, с. 97]. Постать М. Глинського – блискуче освіченого православного магната, який зосередив у своїх руках колосальний політичний та воєнний вплив за правління Олександра Ягеллончика, але втратив усі позиції та уряди після приходу до влади Сигізмунда I Старого – уособлювала кризу всієї системи патронату та розподілу влади всередині Литовсько-Руської держави [21, с. 185]. Наративні джерела, зокрема «Хроніка Биховця», детально, крок за кроком відтворюють перебіг цього заколоту, демонструючи глибину психологічного та соціокультурного розлому [60]. Хроніка описує, як особиста образа князя на великого князя та запекле протистояння з представником литовської католицької олігархії Яном Заберезинським миттєво набули загальнодержавного та ідеологічного забарвлення [60]. Прагнучи залучити на свій бік широкі кола православної шляхти Волині та Київщини, М. Глинський спробував представити свій приватний виступ як боротьбу за права всього руського люду та захист православної віри від литовського засилля [54, с. 99].

Подібний масштаб заколоту змусив центральну адміністрацію Сигізмунда I Старого переглянути тактичні підходи до управління порубіжними землями,

однак перші правові кроки уряду лише поглибили соціокультурне відчуження. Ю. Бардах зазначає, що після ліквідації виступу Глинського великокнязівська влада посилила поліцейський та судовий контроль над православною шляхтою, підозрюючи її у прихованих зв'язках із московськими воєводами [74, с. 234]. Це призвело до розгортання практики тривалих судових розслідувань щодо політичної вірності прикордонного нобілітету, які супроводжувалися тимчасовим арештом вотчинних маєтностей та обмеженням права на вільне розпорядження землею, що викликало хвилю обурення серед середньої шляхти, яка не брала участі у заколоті, але опинилася під адміністративним тиском Канцелярії [1, с. 189].

Для детального розуміння структури та динаміки цих внутрішніх соціокультурних розколів доцільно виділити ключові чинники, які підживлювали та загострювали «руську» проблему протягом першої половини XVI століття:

- норми Городельського привілею 1413 року, які формально обмежували доступ православних до вищих державних посад (воєвод та каштелянів віленських і троцьких), продовжували справляти негативний психологічний вплив, посилюючи відчуття правової меншовартості серед руської аристократії [25, с. 184];

- Волинська, Київська та Подільська шляхетські корпорації еволюціонували у замкнені територіальні спільноти, які неохоче підпорядковувалися центральним розпорядженням Канцелярії [54, с. 102]. Місцева еліта воліла концентрувати ресурси на регіональному рівні, саботуючи загальнодержавні воєнні податки, якщо вони не супроводжувалися розширенням місцевого самоврядування [5, с. 115];

- руські землі міцно трималися за норми звичаєвого права («старину»), вбачаючи у будь-яких кодифікаційних чи адміністративних ініціативах центрального уряду спробу зазіхання на їхню традиційну автономію [14, с. 14]. Це народжувало глибоку недовіру між шляхетськими судовими корпораціями регіонів та центральними судовими інстанціями [8, с. 45];

– постійна татарська загроза та сусідство зі Степом сформували на українських землях специфічний тип шляхтича-воїна [63, с. 144]. Ця порубіжна верства вимагала особливого статусу та пільг за свою безперервну службу, натомість центральна влада часто ігнорувала ці вимоги, орієнтуючись на інтереси безпеки суто литовських та білоруських воєводств [55, с. 206].

Важливим джерельним підтвердженням глибини цих повсякденних соціокультурних колізій є матеріали судових реєстрів Литовської метрики, зокрема Одинадцятій книги судових справ, де детально зафіксовані поземельні межові суперечки між представниками литовських і руських родів [2]. Акти свідчать, що прикордонні конфлікти за право володіння лісовими угіддями, бортними землями та митними переходами на практиці переростали у тривалі міжродові війни, де литовські урядовці, користуючись підтримкою Панів-Ради, намагалися ігнорувати традиційні руські грамоти та норми звичаєвого права [2, с. 54]. Така судова несправедливість руйнувала суспільний консенсус на місцях, демонструючи середній шляхті, що без кардинальних змін у структурі вищого законодавства та без досягнення повної рівноправності конфесій захистити свої родові права у рамках існуючої системи практично неможливо [8, с. 114].

Усі ці взаємопов'язані чинники – від правового конфесійного обмеження до специфіки порубіжного побуту – демонструють, що «руська» проблема в першій половині XVI століття не була випадковим спалахом шляхетського невдоволення, а являла собою системне явище, глибоко вкорінене в саму структуру держави [54, с. 114]. Нездатність центральних органів влади інтегрувати православну слов'янську аристократію до вищих інституцій управління на рівних із литовцями-католиками правах перетворила величезні за площею руські воєводства на зону постійної політичної нестабільності [55, с. 210]. За таких умов, будь-яке погіршення зовнішньополітичної ситуації або нова військова кампанія на східному кордоні автоматично актуалізували питання внутрішньої міцності та політичної вірності підданих великокнязівському престолу [41, с. 140].

М. Кром у своєму дослідженні прикордонних конфліктів наголошує на тому, що заколот Глинського продемонстрував Москві стратегічну вразливість внутрішнього устрою ВКЛ, проте сам повстанець не зміг підняти за собою широкі маси православного населення [38, с. 142]. Більшість руських князів і шляхти, незважаючи на незадоволення олігархічним урядом, залишилися лояльними Сигізмунду I, оскільки перехід під деспотичну, жорстку самодержавну владу московського государя означав для них повну ліквідацію їхніх станових прав, свободи слова та імунітетів [38, с. 145]. Невдача повстання М. Глинського та його подальший від'їзд до Москви, описані в «Хроніці Биховця», завершили етап відкритих збройних сепаратистських виступів православних магнатів [60].

Проте, як доводить Н. Яковенко, соціокультурний розкол не зник, а просто перейшов у легальну, політико-правову площину [54, с. 115]. Руська шляхта змінила тактику: замість збройних заколотів проти великого князя вона розпочала тривалу й послідовну боротьбу на Вальних сеймах за ліквідацію магнатської монополії, зрівняння у правах із литовським нобілітетом та кодифікацію своїх привілеїв у загальнодержавному праві, що згодом і знайшло своє відображення під час укладення Литовських статутів [55, с. 208]. Таким чином, «русська» проблема протягом усього досліджуваного періоду залишалася внутрішньою міною уповільненої дії, яка підточувала стабільність держави та змушувала правлячі кола шукати радикальних шляхів реформування політичної системи.

Трансформація шляхетських вимог у площину легального парламентаризму на Вальних сеймах ознаменувала собою якісно новий етап розвитку станової самосвідомості руського нобілітету [55, с. 212]. Православні послы Волині, Київщини та Поділля, спираючись на підтримку частини білоруських земських корпорацій, почали виступати єдиним політичним блоком, який блокував ухвалення господарських воєнних універсалів доти, доки уряд не гарантував розширення регіональних судових імунітетів [5, с. 118]. Ця солідарність довела правлячій еліті великого князівства, що руська шляхта

перетворилася на самостійну політичну силу, здатну диктувати свої умови, що остаточно визначило вектор правових реформ середини XVI століття і змусило Канцелярію розпочати підготовку нової загальнодержавної кодифікації права [56, с. 48].

Дослідження соціокультурних розколів та «руської» проблеми у Великому князівстві Литовському в контексті московсько-литовських воєн дозволяє зробити висновок, що тривалий воєнний тиск суттєво загострив внутрішню нестабільність панівної верстви. Неспроможність центральних органів влади гарантувати безпеку східних окраїн призвела на зламі століть до кризи політичної лояльності прикордонних еліт та масового переходу чернігово-сіверських князів під юрисдикцію Москви. Повстання Михайла Глинського 1508 року стало апогеєм етнорегіонального та станового розколу, викликаного монополізацією влади литовськими католицькими родами та маргіналізацією руської православної аристократії. Попри те, що заколот не знайшов широкої підтримки через небажання шляхти втрачати свої станові свободи в умовах московського самодержавства, він продемонстрував неможливість збереження старої олігархічної моделі. Трансформація «руської» проблеми із площини збройного сепаратизму в русло легальної політико-правової боротьби за рівність прав на Вальних сеймах визначила подальший хід реформаторського руху в державі.

3.3. Криза воєнно-фінансової системи держави

Уповільнена, але неухильна руйнація воєнної могутності Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського під час московсько-литовських конфліктів кінця XV – першої третини XVI ст. перебувала у прямій детермінаційній залежності від системного колапсу фінансових інститутів держави [30, с. 142]. Прогресуючий дефіцит великокнязівської скарбниці, неспроможність налагодити регулярне надходження податкових зборів та деградація традиційних оборонних інститутів унеможлилювали створення дієвої воєнної системи, здатної на рівних протистояти жорсткій централізованій

помісній системі Московської держави [39, с. 90]. Воєнно-фінансова криза виступала не просто супутнім фактором бойових дій, а глибинним інституційним виявом неефективності всієї тогочасної державної моделі Ягеллонів [73, с. 302].

Важливим аспектом вивчення цієї військово-економічної деструкції є аналіз структурних змін у принципах фінансування оборонного сектору європейських держав раннього нового часу [78, с. 840]. Як зазначає у своїх монографічних розвідках Г. Ловмянський, перехід від середньовічного васального ополчення до професійних військових контингентів вимагав створення принципово нової податкової моделі, здатної забезпечити безперервний рух капіталу від платника податків до державного скарбу [78, с. 844]. У Великому князівстві Литовському цей процес відбувався в умовах глибокого опору шляхетської корпорації, яка розглядала будь-які спроби посилення податкового тиску з боку господарського двору як пряме зазіхання на свої станові свободи та традиційні імунітети, що з самого початку прирікало фінансові ініціативи монарха на неефективність [31, с. 52].

Головним структурним чинником військового ослаблення ВКЛ став прогресуючий занепад посполитого рушення – загального шляхетського ополчення, яке століттями було основою збройних сил князівства [63, с. 44]. Традиційний обов'язок шляхти з'являтися на перший заклик господаря «кінно, оружно і людно» в умовах модернізації військової справи раннього нового часу виявився цілковито анахронічним [63, с. 46]. Шляхетське ополчення збиралося вкрай повільно, відзначалося низькою дисципліною, браком професійної тактичної підготовки та повною відсутністю артилерійського вишколу [20, с. 24]. Більше того, широкі верстви нобілітету, прикриваючись земськими привілеями, відкрито висловлювали небажання брати участь у тривалих закордонних чи навіть прикордонних походах, якщо вони вимагали перебування в полі понад нормативно визначені звичаєм терміни [55, с. 102]. Як наслідок, у моменти раптових наступальних дій з боку московських воєвод центральний уряд виявлявся воєнної безпорадним [42, с. 115].

Окрім суто організаційних та дисциплінарних проблем, занепад посполитого рушення мав виразний соціально-економічний підтекст, глибоко пов'язаний із процесами розшарування всередині нобілітету [25, с. 220]. М. Грушевський у своїх фундаментальних дослідженнях державної структури наголошує, що безперервні воєнні дії та татарські набіги призводили до масового зубожіння дрібної шляхти порубіжних воєводств, яка просто втрачала матеріальну спроможність забезпечити себе якісним озброєнням, бойовими кінями та відповідним супроводом [25, с. 224]. Як наслідок, значна частина земського ополчення з'являлася до військових таборів у незадовільному стані, що суттєво знижувало загальну боєздатність армії та змушувало центральний уряд шукати альтернативні, більш дорогі способи комплектування збройних сил [63, с. 50].

Усвідомлення цієї кризи змусило великих князів Олександра Ягеллончика та Сигізмунда I Старого зробити ставку на залучення регулярних найманих контингентів (жовнірів-жолнірів) та професійних рот [22, с. 54]. Однак перехід до найманого війська вимагав наявності колосальних і постійних грошових ресурсів, яких державна скарбниця не мала [30, с. 184]. Фундаментальне дослідження М. Довнар-Запольського, присвячене державному господарству ВКЛ, наочно демонструє, що скарбниця великого князівства перебувала у стані перманентного банкрутства [30, с. 210]. Традиційні джерела доходів, такі як великокнязівський домен (господарські маєтності), митні збори та корчми, через неефективність управління та численні магнатські зловживання покривали лише незначну частку необхідних витрат [31, с. 44]. Характеризуючи цей критичний стан фінансів, М. Довнар-Запольський наголошує:

«...хронічне знекровлення великокнязівської скарбниці під час воєн з Москвою змушувало уряд вдаватися до екстраординарних і хаотичних фінансових заходів, які не мали системного характеру, через що виплата жалування найманим ротам затримувалася на місяці, призводячи до масового дезертирства, бунтів жовнірів та саботажу воєнних наказів» [30, с. 312].

З'ясування глибинних фінансових чинників, які паралізували оборонний потенціал Ягеллонської монархії під час Лівонської війни, знаходить своє підтвердження в узагальнюючих працях А. Ейдінтаса та А. Бумблаускаса [66]. Дослідники наголошують, що затяжний характер військових дій проти Івана IV припав на період, коли традиційні скарбові джерела великого князівства, включаючи доходи з господарських маєтностей та митних округів, були майже повністю вилучені з-під прямого контролю Канцелярії через масову заставну практику. А. Ейдінтас зазначає, що фінансова дисфункція держави досягла такої межі, коли уряд був змушений одночасно збирати кілька екстраординарних податків, що викликало запеклий опір шляхетських сеймиків і робило неможливим регулярне забезпечення найманих рот боєприпасами та військовим жалуванням [66, с. 86].

Наслідком такої фінансової дезорганізації ставало регулярне виникнення заборгованості перед найманими ротами, що безпосередньо фіксується у судових реєстрах та Книгах записів Литовської метрики [5]. Б. Черкас у своїх воєнно-історичних розвідках доводить, що жовніри, не отримуючи вчасно визначеної контрактом плати («жолду»), масово залишали позиції на східному кордоні, вдавалися до збройних погромів шляхетських маєтків у тилу або формували так звані «конфедерації» – самоврядні військові союзи, які відмовлялися виконувати накази великого гетьмана до повної виплати боргів [63, с. 112]. Це не лише паралізувало наступальну ініціативу військового керівництва у найкритичніші моменти кампаній, але й перетворювало регулярну армію на додатковий фактор внутрішньої політичної дестабілізації Великого князівства Литовського [63, с. 115].

Для порятунку від фінансового краху господар і Пани-Рада були змушені постійно звертатися до Вальних сеймів із вимогою запровадження екстраординарних воєнних податків, насамперед «срібщини» та «поголовщини» [5, с. 115]. Проте право затвердження цих зборів повністю належало шляхетським сеймовим корпораціям, які використовували фінансову безпорадність монарха для виторговування нових станових привілеїв та

майнових імунітетів [71, с. 755]. Матеріали Литовської метрики яскраво фіксують цей глибинний управлінський тупик. Наприклад, у Книзі № 32 (1548–1549 pp.) та Книзі № 37 (1552–1561 pp.) містяться численні великокнязівські універсали та розпорядження підскарбію земському, в яких детально описується катастрофічна ситуація зі збором податків [5; 9]. У документах зафіксовано, що місцеві намісники, старости і приватні власники місяцями затримували передачу зібраної «срібщини» до столичної скарбниці, посилаючись на неврожаї, спустошення від ворожих набігів або власні фінансові претензії до великого князя [9, с. 118].

Цей податковий саботаж призвів до появи небезпечної практики – масової застави господарських земель [24, с. 115]. Потребуючи грошей негайно для утримання оборонної лінії на Дніпрі та Оці, Сигізмунд I Старий масово віддавав у заставу (до «викупу») державні волості, ключові прикордонні замки та прибуткові митниці великим магнатам в обмін на готівкові позики [13, с. 142]. А. Блануца у своєму дослідженні земельної політики Ягеллонів зазначає, що така практика мала катастрофічні інституційні наслідки:

«...застава державного домену заради миттєвого отримання воєнних коштів призвела до довгострокового фінансового самогубства центральної влади: вилучені з-під контролю Канцелярії маєтності збагачували магнатські клани, зменшуючи постійні доходи скарбниці та роблячи великого князя ще більш залежним від волі олігархічної верхівки Панів-Ради» [13, с. 145].

Специфіка цих примусових фінансових операцій господарського двору детально відображена в актах Литовської метрики, де зафіксовані численні контракти застави («в заставу і держання») цілих повітів та великих митних округів [9]. Аналіз цих документів показує, що магнатські клани, виступаючи кредиторами великого князя, диктували урядові власні умови, вимагаючи звільнення заставлених земель від будь-яких загальнодержавних податкових зборів [13, с. 150]. У такий спосіб формувався деструктивний механізм, за якого кожен новий військовий кредит призводив до звуження податкової бази держави, консервував фінансову дисфункцію Канцелярії та робив центральну

адміністрацію цілковито залежною від волі обмеженого кола олігархічних родів [14, с. 46].

Таким чином, воєнно-фінансова система Великого князівства Литовського у першій третині XVI століття опинилася у замкненому колі системної кризи. Занепад посполитого рушення вимагав переходу до найманого війська, утримання якого було неможливим без гнучкої податкової системи та багатого державного домену. Натомість слабкість центральної влади, податковий саботаж шляхти та масова приватизація державних земель магнатами позбавляли уряд інструментів мобілізації ресурсів. Ця фінансово-воєнна стагнація не лише зумовив системні територіальні втрати на сході, а й продемонстрував повну історичну вичерпаність існуючих інститутів ВКЛ, зробивши внутрішні структурні реформи єдиним умовою збереження державності [67, с. 210].

Аналіз кризи воєнно-фінансової системи Великого князівства Литовського під час московсько-литовських воєн дозволяє зробити висновок, що фінансове безсилля уряду стало базовим деструктивним чинником воєнного послаблення держави. Повна втрата боєздатності традиційним посполитим рушенням вимагала негайного формування регулярних найманих контингентів, що зіткнулося з постійним дефіцитом та банкрутством великокнязівської скарбниці. Податковий саботаж з боку шляхетських корпорацій на Вальних сеймах та вимушена практика масової застави господарських маєтностей і прикордонних замків магнатам в обмін на воєнні позики призвели до деструктивного вилучення державного домену з-під прямого контролю Канцелярії. Сформоване замкнене коло фінансового дефіциту та втрати постійних джерел доходів паралізувало оборонний потенціал ВКЛ, унеможливило ефективне використання тактичних воєнних перемог та наочно довело необхідність кардинальної модернізації фінансово-податкової системи та адміністративно-судового устрою.

РОЗДІЛ 4

Пошук виходу з кризи: від реформ до Люблінської унії

4.1. Шляхетський рух за реформи та кодифікація права

Глибоке усвідомлення загрози повної державної руйнації на тлі катастрофічних територіальних втрат першої третини XVI століття, фінансового банкрутства скарбниці та засилля магнатської олігархії змусило широкі верстви середньої і дрібної шляхти Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського до консолідації та розгортання потужного реформаторського руху [13; 51]. Цей суспільно-політичний процес, який в історіографії часто розглядається у контексті ширшого європейського явища станової модернізації, ставив за мету радикальну перебудову існуючих інститутів управління, обмеження свавілля Панів-Ради, встановлення правової рівності всередині нобілітету та створення централізованої фінансово-мобілізаційної системи [55; 71]. Головним інструментом та водночас юридичним виразом тріумфу цього руху став тривалий процес оновлення та кодифікації загальнодержавного законодавства, який увінчався створенням Другого Литовського статуту 1566 року [51].

Важливим стимулом для консолідації реформаторських сил став інтенсивний розвиток шляхетського самоусвідомлення, який відбувався на тлі постійної військової мобілізації [55, с. 112]. Як ґрунтовно доводить у своїх працях М. Грушевський, шляхетська маса, змушена регулярно збиратися у військових таборах на східному та південному порубіжжі, у процесі тривалого спільного перебування виробляла спільні політичні вимоги та корпоративну солідарність [25, с. 212]. Постійне обговорення управлінських прорахунків господарського двору та Панів-Ради, які призводили до руйнації прикордонних володінь, трансформувало шляхетське ополчення з суто військового інструменту на потужний суб'єкт легальної політичної опозиції [25, с. 214]. Цей чинник радикалізував настрої середнього нобілітету, який почав усвідомлювати,

що порятунок держави від повного воєнного краху неможливий без докорінного перегляду самих засад розподілу влади та контролю над скарбницею [57, с. 88].

Витоки шляхетського реформаторського руху, відомого в польській політичній практиці як рух за екзекуцію прав і маєтностей, активно визрівали на Вальних сеймах 1540–1550-х років [71, с. 752]. Середня шляхта Волині, Київщини, Поділля, а також власне литовських і білоруських земель, яка несла на собі основний воєнний тягар прикордонної оборони, відкрито виступила проти олігархічної моделі, зафіксованої у Першому Литовському статуті 1529 року [50]. Як зазначає Н. Яковенко, шляхетська корпорація вимагала ліквідації монополії великих магнатських родів на вищі державні посади та припинення практики безконтрольної роздачі й застави господарського домену [67, с. 204]. На Вальних сеймах шляхетські послы дедалі частіше відмовлялися голосувати за воєнні податки доти, доки великий князь не задовольнить їхні правові та станові вимоги [5, с. 115]. Наталя Яковенко підкреслює:

«...шляхетська програма реформ у Великому князівстві Литовському середини XVI століття була спрямована на руйнацію патріархально-олігархічного устрою та побудову станово-представницької монархії, де закон стояв би вище за волю окремого латифундиста, а рівність шляхетських прав стала б реальним фундаментом політичного життя» [67, с. 208].

Особливу гостроту в межах реформаторських дискусій мала криза функціонування самої Великокнязівської канцелярії, яка в першій половині XVI століття опинилася під деструктивним впливом магнатських угруповань [24, с. 302]. Дослідник А. Груша, аналізуючи еволюцію документальної писемності Великого князівства Литовського, зазначає, що приватні інтереси канцлерів та підканцлерів часто переважали над загальнодержавними потребами, через що видача земельних привілеїв та фіксація судових рішень відбувалися хаотично й без належного скарбового контролю [24, с. 305]. Шляхетський рух виступив із жорсткою вимогою уніфікації та публічності діловодства, наполягаючи на тому, щоб книги Литовської метрики були захищені від приватного втручання магнатів і перетворилися на надійний юридичний гарант станової поземельної

власності [41, с. 14]. Прагнення відірвати державний апарат від олігархічних кланів стало одним із наріжних каменів правової модернізації, яка згодом змінила характер усього законодавчого процесу у великому князівстві [42, с. 58].

Важливим напрямком реформаторських зусиль, детально вивченим у працях А. Блануци та Д. Ващука, стала вимога проведення масштабної ревізії державних земель – так званої «поміри на волоки» [13; 14]. Шляхетський рух прагнув повернути до державної скарбниці незаконно привласнені магнатами господарські маєтності та реорганізувати сільське господарство на засадах чіткого оподаткування [13, с. 423]. Акти Литовської метрики підтверджують, що впровадження Волочної поміри, розпочате у 1557 році, суттєво збільшило доходи скарбниці, однак для повноцінної стабілізації оборонного потенціалу вимагалось докорінне оновлення всієї судової та адміністративної системи держави [24, с. 464].

Усі ці програмні вимоги середнього нобілітету отримали своє офіційне законодавче закріплення під час підготовки та ухвалення Другого Литовського статуту 1566 року [51]. На відміну від кодексу 1529 року, який консервував всевладдя магнатів [50], новий Статут здійснив справжній інституційний переворот [71, с. 755]. Як доводить у своїх історико-юридичних студіях Ю. Бардах, Статут 1566 року де-юре ліквідував привілейоване правове становище магнатської верхівки [71, с. 758]. Він запровадив виборні земські, гродські та підкоморські суди, які формувалися самою шляхтою, звільнивши середній стан від юрисдикції призначуваних магнатами старост і намісників [51]. Ю. Бардах зазначає:

«...Другий Литовський статут 1566 року став визначною пам'яткою права доби Відродження, яка задекларувала принцип рівності всіх членів шляхетської корпорації незалежно від їхнього багатства чи титулів, кардинально обмежила судові прерогативи Панів-Ради та заклала правову основу для майбутньої інтеграції Великого князівства Литовського з Польською Кораною» [71, с. 762].

Проведення цих радикальних судових та адміністративних перетворень, закріплених у кодифікації 1566 року, викликало жорсткий, хоч і прихований спротив з боку представників старої магнатської олігархії [74, с. 254]. Як зазначає литовська дослідниця Ю. Кяупене, великі латифундисти чудово розуміли, що поява виборних шляхетських судів та повітових сеймиків безповоротно руйнує їхню вікову монополію на регіональне управління та судочинство [75, с. 58]. Проте критичне загострення зовнішньополітичної ситуації та початок виснажливої Лівонської війни змусили Панів-Раду піти на компроміс із середнім шляхетським станом, оскільки без згоди шляхти на нові податкові збори державна машина була приречена на негайний фінансовий колапс [75, с. 62]. У такий спосіб воєнний фактор виступив потужним каталізатором, який зламав опір консервативної магнатської верхівки і змусив її санкціонувати правову рівність у межах єдиного шляхетського стану [58, с. 211].

Особливе значення Другий Статут мав для реорганізації системи державного управління та Вальних сеймів [51]. Він запровадив інститут повітових сеймиків, де шляхта отримала право самостійно обирати своїх послів (депутатів) на загальнодержавний сейм та виробляти для них інструкції [51]. Це перетворило Вальний сейм на повноцінний орган станового представництва, суттєво послабивши вплив Радних панів [72]. Окрім того, Статут 1566 року здійснив новий адміністративно-територіальний поділ держави за польським зразком, створивши систему воєводств і повітів, що уніфікувало управління як у литовських, так і в руських (українських та білоруських) землях [58, с. 252].

Інституційні зрушення 1560-х років знайшли своє відображення і на сторінках новітніх наукових розвідок, які аналізують специфіку модернізації правового простору Литовсько-Руської держави. У матеріалах досліджень, опублікованих у фаховому збірнику «Ukraina Lithuanica», наголошується, що реформи цього періоду не були сліпим копіюванням польських зразків, а являли собою складний процес адаптації західноєвропейських правових інститутів до місцевих історичних умов [80, с. 155]. Впровадження інституту повітових

сеймиків та виборних земських суддів дозволило регіональним шляхетським корпораціям, особливо на українських теренах, легалізувати свої давні автономні традиції та інтегрувати їх у загальнодержавну систему станово-представницької монархії [80, с. 158]. Це забезпечило високу життєздатність оновлених правових інститутів, які змогли ефективно функціонувати навіть в умовах глибокого військового та політичного стресу передлюблінського періоду [56, с. 44].

Важливим теоретичним складником аналізу цієї кодифікації є праця Р. Лашенка, який звертає увагу на глибокий руський (український) вплив на характер реформ [40]. Офіційною мовою Статуту 1566 року залишалася тогочасна писемна руська мова, а сам кодекс увібрав у себе значний масив норм руського звичаєвого права, що забезпечило його органічне сприйняття шляхетськими корпораціями Волині та Київщини [40, с. 32]. Таким чином, шляхетський рух за реформи та кодифікація права у середині XVI століття стали головним внутрішнім механізмом подолання інституційної кризи. Руйнуючи магнатську монополію та створюючи виборні станові інститути, шляхта не лише модернізувала правове поле Великого князівства Литовського, а й підготувала державу до глибинних політичних трансформацій та інтеграційних кроків, які незабаром завершилися ухваленням Люблінської унії [73, с. 592].

Аналіз шляхетського руху за реформи та кодифікації права у Великому князівстві Литовському в середині XVI століття дозволяє зробити висновок, що консолідація середньої і дрібної шляхти стала головною внутрішньою рушійною силою подолання всеохоплюючої політичної кризи. Програмні вимоги нобілітету щодо обмеження магнатського всевладдя, повернення незаконно привласненого державного домену та встановлення правової рівності знайшли своє логічне відображення в ухваленні Другого Литовського статуту 1566 року. Цей кодекс здійснив глибоку інституційну модернізацію державної машини, запровадивши виборну шляхетську систему земських та гродських суддів, інститут повітових сеймиків та новий адміністративно-територіальний

устрій за польським зразком. Руйнуючи політичну монополію олігархічного клану Панів-Ради, правові реформи 1560-х років не лише стабілізували внутрішню структуру ВКЛ, а й забезпечили правове та інституційне зближення з Коронаю Польською, виступивши безпосереднім підготовчим етапом на шляху до укладення Люблінської унії.

4.2. Лівонська війна та інтеграційний фінал унії 1569 року

Заключний етап глибокої політичної та інституційної кризи Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського розгортався в умовах нової, безпрецедентної за своїми масштабами та руйнівними наслідками військової катастрофи раннього нового часу – Лівонської війни (1558–1583 рр.) [70]. Цей масштабний міжнародний конфлікт на півночі Європи виступив безпосереднім і вирішальним зовнішнім чинником, який остаточно зламав опір консервативних олігархічних угруповань всередині держави і прискорив її повну політико-юридичну інтеграцію з Коронаю Польською [65, с. 210]. Воєнне та фінансове знекровлення великого князівства під ударами московських ратей царя Івана IV Грозного досягло такої межі, за якою збереження одноосібного суверенітету та колишньої відокремленої державної структури Ягеллонів виявилось цілковито неможливим [73, с. 512].

Додатковим деструктивним фактором, який суттєво прискорив розгортання воєнної кризи на початковому етапі Лівонської війни, стала гостра дипломатична ізоляція великого князівства, викликана одночасним загостренням відносин із Кримським ханатом [62, с. 117]. Як переконливо доводить у своїх військово-історичних студіях Б. Черкас, центральний уряд держави знову опинився перед необхідністю ведення виснажливої оборони на два фронти, оскільки московська дипломатія вкотре зуміла синхронізувати свої удари на півночі з масштабними татарськими набігами на південне прикордоння [63, с. 144]. Це призвело до розпорошення і без того обмежених регулярних контингентів та змусило шляхетські корпорації Волині й Київщини концентрувати всі наявні сили на місцевому рівні, повністю позбавляючи уряд

можливості маневрувати резервами та перекидати підкріплення на лівонський і білоруський театри воєнних дій [56, с. 44].

Початковий період війни, пов'язаний із розпадом Лівонського ордену та переходом його територій під протекторат великого князя Сигізмунда II Августа, вимагав від держави максимальної концентрації військових зусиль [23, с. 412]. Проте реальний перебіг воєнних дій швидко виявив, що навіть нещодавно ухвалені правові та адміністративні реформи 1560-х років не встигли повноцінно трансформуватися у дієвий оборонний щит [58, с. 140]. Наративні та актові джерела фіксують наростання паніки у Вільні після того, як у лютому 1563 року московські війська після жорстокої облоги захопили Полоцьк – найважливіший стратегічний і торговельний вузол на Західній Двіні [70, с. 125]. Втрата Полоцька стала для уряду держави таким самим шоком, як і падіння Смоленська за пів століття до того [72]. Як детально обґрунтовує у своєму дослідженні А. Янушкевич, Полоцька катастрофа унаочнила повну неспроможність великого князівства самостійно утримувати розлогий північний фронт:

«...падіння Полоцька вщент зруйнувало ілюзії литовських Панів-Ради щодо можливості ведення успішної оборонної війни власними силами; загроза прориву московських полків у саме серце етнічних литовських земель змусила столичну еліту звернутися по масштабну воєнну та фінансову допомогу до польської шляхти, яка натомість висунула безальтернативну вимогу негайного відновлення унійного процесу» [70, с. 142].

Безпосереднім наслідком Полоцької катастрофи став глибокий психологічний злам у середовищі середньої шляхти, яка дедалі гостріше почала усвідомлювати пряму загрозу втрати власної станової привілейованості у випадку остаточної перемоги московського самодержавства [15, с. 36]. У працях В. Брехуненка, присвячених експансії Московської держави на українські та білоруські землі, наголошується, що жорстокі репресії та масові депортації місцевого нобілітету, які супроводжували просування царя Івана IV, виступали наочним і жахливим прикладом для литовсько-руської шляхти [16, с. 248].

Прагнення захистити свої майнові права, свободу слова та правові гарантії від деспотичної системи східного сусіда стало потужним ідеологічним стимулом, який згуртував широкі верстви шляхетської корпорації навколо ідеї якнайшвидшого укладення унії з Короною Польською як єдиного дієвого інструменту колективної безпеки [58, с. 211].

Постійне фінансове банкрутство, яке детально аналізував у своїх економічних студіях М. Довнар-Запольський, у передлюблінський період набуло ознак тотального колапсу [30, с. 410]. Матеріали Литовської метрики, зокрема Книга № 271 (1568–1574 pp.), опублікована за редакцією Д. Ващука та А. Ричкова, містять унікальні відомості про повне скарбове безсилля уряду [8]. Зафіксовані в Метриці судові та скарбові акти показують, що центральний уряд не мав коштів навіть для виплати поточного жалування найманим ротам, які тримали оборону під Вітебськом та Оршею, що призводило до масового дезертирства жовнірів та саботажу наказів великого гетьмана [8, с. 32]. Універсали Сигізмунда II Августа з розпачем констатували, що шляхетські повітові сеймики відмовлялися збирати екстраординарні податки на війну, заявляючи про повне виснаження господарств підданих [8, с. 35].

Подальший розвиток мілітарної кризи у ході Лівонської війни, який безпосередньо підштовхнув еліту великого князівства до підписання унії, детально проаналізовано у працях З. Кяупи, де розглядається інтеграційний фінал 1569 року [74]. Дослідник доводить, що падіння Полоцька у 1563 році продемонструвало правлячим колам ВКЛ повну історичну неможливість збереження колишньої автономної державної структури без залучення фінансових та військових ресурсів Польського Королівства. Люблінський сейм став ареною, де зовнішній воєнний тиск зламав опір консервативної магнатської олігархії, оскільки середня шляхта відкрито відмовилася підтримувати відокремлену політику Панів-Ради, вбачаючи в інститутах польського шляхетського конституціоналізму єдину надійну гарантію свого станового та майнового виживання в умовах московської експансії [74, с. 284].

Фінансова криза уряду та нездатність забезпечити регулярне утримання оборонної лінії змушували правлячі кола до проведення екстраординарних земельних маніпуляцій, які лише поглиблювали внутрішню дестабілізацію [13, с. 423]. Як зазначає А. Блануца, Канцелярія була змушена йти на безпрецедентні правові компроміси з великими магнатами, передаючи їм у довічне володіння державні староства та стратегічні замкові волості в обмін на екстрені воєнні позики для виплати жалування жовнірам [12, с. 155]. Така практика не лише знекровлювала державну скарбницю на майбутнє, але й викликала запекле обурення середньої шляхти, яка на повітових сеймиках відкрито звинувачувала Панів-Рад у використанні воєнної трагедії для власного збагачення та безконтрольного розширення латифундій, що максимально загострювало внутрішньостановий конфлікт напередодні Люблінського сейму [57, с. 92].

Цей воєнно-політичний глухий кут став головним тлом, на якому у січні 1569 року розпочав свою роботу знаменитий Люблінський сейм [37, с. 22]. Перебіг сеймових засідань виявив глибокий розкол не лише між поляками та литовцями, а й усередині самої панівної верстви Великого князівства Литовського [73, с. 545]. На відміну від великих магнатів (Радзивілів, Ходкевичів), які до останнього відстоювали збереження повної державної самостійності та олігархічних привілеїв, середня шляхта, особливо представники Волинської, Київської та Підляської шляхетських корпорацій, відкрито виступила за найтіснішу інтеграцію з Кораною [54, с. 118]. Як зазначає у своїй праці М. Коялович, руська шляхта втомилася від безперервного воєнного напруження, магнатського свавілля та відсутності надійних правових гарантій, які існували в Польщі [37, с. 45].

У ситуації, коли литовська магнатська делегація в ніч на 1 березня 1569 року таємно залишила Люблін, сподіваючись у такий спосіб зірвати роботу сейму, великий князь Сигізмунд II Август вдався до радикальних державно-правових кроків [34, с. 312]. Спираючись на волю місцевої шляхти та прагнення польської сторони, монарх видав серію указів про безпосереднє включення (інкорпорацію) до складу Корони Польської розлогих південних воєводств ВКЛ

– Підляшшя, Волині, Київщини та Брацлавщини [26, с. 412]. Олена Русина у своїх дослідженнях політичної лояльності наголошує, що цей акт інкорпорації руських земель став логічним фіналом тривалої кризи довіри до Литовської держави:

«...перехід Волині та Київщини під юрисдикцію Польської Корони влітку 1569 року пройшов без жодного збройного спротиву з боку місцевих еліт; руська шляхта добровільно присягнула польському королю, оскільки вбачала в інститутах польського шляхетського конституціоналізму надійний засіб захисту своїх станових прав від магнатського олігархату та міцніший воєнний щит від зовнішніх загрозливих імпульсів зі Сходу» [46, с. 12].

Втративши більше половини своєї території та опинившись перед перспективою повної ізоляції у війні з Москвою, литовська магнатська верхівка була змушена повернутися за стіл переговорів у Любліні [73, с. 550]. Результатом цього компромісу стало підписання 1 липня 1569 року акту Люблінської унії, яка проголосила створення нової федеративної держави – Речі Посполитої [34, с. 315]. Згідно з умовами унії, обидві держави об'єднувалися під владою одного спільно обраного монарха, створювали єдиний Вальний сейм, запроваджували спільну монету та проводили єдину зовнішню політику [73, с. 555]. Водночас Велике князівство Литовське змогло зберегти певну інституційну автономію у вигляді окремої державної печатки, власної вищої адміністрації (канцлера, маршалка, підскарбія), окремої скарбниці, свого судочинства та власного війська, що згодом і було зафіксовано у Третньому Литовському статуті 1588 року [48; 51].

Важливим аспектом інтеграційного процесу 1569 року, який тривалий час залишався предметом гострих історіографічних дискусій, була проблема збереження окремішності та самобутності правової культури руських земель у складі оновленої федерації [68, с. 584]. Н. Яковенко у своїх фундаментальних нарисах середньовічної та ранньомодерної історії України наголошує, що інкорпорація південних воєводств до Корони Польської не супроводжувалася механічною ліквідацією місцевих інститутів [67, с. 469]. Завдяки твердій і

послідовній позиції волинських і київських послів під час сеймових засідань, руські землі отримали спеціальні королівські привілеї, які гарантували недоторканність правових норм Другого Литовського статуту, збереження руської мови в офіційному діловодстві та свободу православного віросповідання [69, с. 380]. Це перетворило інтеграційний фінал унії на складний і збалансований правовий компроміс, який заклав підвалини для тривалого збереження регіональної автономії українських земель у нових державно-політичних реаліях [67, с. 470].

Таким чином, тривала і всеохопна політична криза Великого князівства Литовського, спровокована виснажливими війнами з Московською державою, завершилася радикальним інтеграційним фіналом 1569 року. Лівонська війна оголила межі історичної життєздатності децентралізованої литовсько-руської державної моделі, змусивши її еліту пожертвувати частиною суверенітету заради збереження своєї станової привілейованості та самого існування на геополітичній карті Європи.

Проведений аналіз процесів пошуку виходу з глибокої внутрішньополітичної кризи Великого князівства Литовського в першій половині XVI століття дозволяє сформулювати низку узагальнюючих висновків. Головною внутрішньою рушійною силою модернізації держави став потужний шляхетський реформаторський рух, спрямований на ліквідацію монополії магнатської олігархії (Панів-Ради), повернення до скарбниці незаконно привласненого державного домену та встановлення станової рівності перед законом. Результатом цієї боротьби стало ухвалення Другого Литовського статуту 1566 року, який докорінно оновив судову та адміністративно-територіальну систему держави за польським зразком, запровадивши виборні земські суди та інститут повітових сеймиків. Водночас критичне загострення зовнішньополітичної та фінансової ситуації в ході виснажливої Лівонської війни, символом якої стало падіння Полоцька, довело недостатність суто внутрішніх перетворень для стримування московської експансії. У ситуації повного скарбового банкрутства та інкорпорації руських воєводств до складу

Корони Польської, укладення Люблінської унії 1569 року стало безальтернативним інтеграційним фіналом кризи. Створення федеративної Речі Посполитої дозволило зберегти автономний статус інститутів ВКЛ, забезпечивши водночас консолідацію військово-політичних ресурсів двох держав для успішного подолання зовнішніх воєнних викликів.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі здійснено комплексне історичне дослідження передумов, перебігу, внутрішніх та зовнішніх чинників системної політичної кризи Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського у кінці XV – першій половині XVI століття, яка призвела до укладення Люблінської унії 1569 року та кардинальної трансформації геополітичного простору Східної Європи. Отримані результати дозволяють сформулювати такі наукові висновки відповідно до поставлених дослідницьких завдань:

1. Системний критичний аналіз залученого кола джерел уможливив повну емпіричну реконструкцію досліджуваних процесів. Актовий матеріал Книг записів Литовської метрики дозволив верифікувати процеси територіальних втрат, фінансової дисфункції уряду та зафіксувати масовий характер прикордонних «від'їздів». Послідовне вивчення норм Першого (1529 р.) та Другого (1566 р.) Литовських статутів унаочнило динаміку правової модернізації від магнатського олігархату до шляхетського конституціоналізму. Наративні матеріали, зокрема «Хроніка Биховця», надали суб'єктивно-рефлексивне підтвердження гостроти соціокультурних конфліктів усередині панівної верстви. В історіографічному вимірі виявлено зіткнення концептуальних підходів: якщо представники державницької школи наголошували на природності та еволюційності інтеграційних процесів, то представники критичного напрямку обґрунтували, що Люблінська унія стала безпосереднім результатом глибокої дезорганізації децентралізованої структури Литовсько-Руської держави, що повністю підтверджується результатами нашого дослідження.

2. Визначено, що кардинальне зміщення геополітичного балансу сил на зламі XV–XVI століть було детерміноване стрімким піднесенням та воєнно-політичною консолідацією єдиної Московської держави за правління Івана III, а також формуванням ефективної антилитовської коаліції з Кримським ханатом. Офіційне прийняття Москвою ідеологеми «Государя всея Руси» перетворило

прикордонні конфлікти на безкомпромісне протистояння двох взаємовиключних моделей державотворення – мобілізаційно-самодержавної та децентралізовано-шляхетської. У ситуації війни на два фронти велике князівство втратило стратегічну ініціативу, що призвело до прогресуючого регресу його мілітарного потенціалу. За умовами Благовіщенських перемир'їв 1494 та 1503 років держава зазнала катастрофічних територіальних втрат, позбувшись басейну Верхньої Оки та всієї Чернігово-Сіверщини (включаючи Чернігів, Стародуб, Брянськ і Путивль) — загалом близько третини своєї площі, а падіння Смоленська у 1514 році означало втрату головного східного бастиону. Локальні успіхи (Оршанська битва 1514 р., повернення Гомеля у 1537 р.) через брак фінансування не змогли переламати цей загальний негативний стратегічний тренд.

3. Обґрунтовано, що затяжна воєнна криза прискорила розпад колишньої централізованої системи управління Литовсько-Руської держави. Серія правових поступок великих князів Олександра та Сигізмунда I, зафіксовані у загальнодержавних привілеях 1492 та 1506 років, призвела до суттєвого обмеження монархічних прерогатив та юридичного й фактичного оформлення жорсткої олігархічної моделі управління, де реальна влада була монополізована корпоративним кланом великих магнатських родів (Радзивілів, Гаштольдів, Острозьких) в інституті Панів-Ради. Перманентне суміщення вищих державних посад в одних руках та дезорганізація судової вертикалі на місцях унеможливили створення гнучкого адміністративного апарату. Це призвело до управлінської неефективності, коли рішення центральних інстанцій відкрито саботувалися регіональними урядовцями, прикритими магнатським патронатом та правовими імунітетами.

4. Доведено, що неспроможність центральних органів влади забезпечити надійну оборону східних окраїн спровокувала масштабну кризу політичної лояльності православної аристократії Сіверщини та Верхньоокських земель, що виявилось у масових «від'їздах» удільних князів до Москви заради збереження поземельної власності. Конфесійний дисбаланс у вищих органах влади та відчуття політичної маргіналізації руських родів призвели до відкритого вибуху

внутрішньої нестабільності — повстання князя Михайла Глинського 1508 року. Попри брак широкої шляхетської підтримки через небажання нобілітету втрачати станові свободи в умовах московського деспотизму, цей виступ засвідчив історичну вичерпаність олігархічного устрою. У подальшому «руська» проблема трансформувалася із площини збройного сепаратизму у легальну політико-правову боротьбу української та білоруської шляхти на Вальних сеймах за ліквідацію магнатської монополії.

5. Виявлено, що базовим деструктивним чинником тривалих мілітарних поразок стала фінансова дисфункція уряду. Повне нівелювання боєздатності традиційного посполитого рушення, викликане модернізацією військової справи раннього нового часу та зубожінням дрібного нобілітету, вимагало негайного переходу до професійного найманого війська, що увійшло в суперечність із перманентним банкрутством великокнязівської скарбниці. Податковий саботаж з боку шляхетських корпорацій на сеймах та вимушена деструктивна практика масової застави господарських маєтностей і прикордонних фортець магнатам в обмін на екстрені воєнні позики позбавили Канцелярію постійних джерел доходів. Сформувалося замкнене коло фінансового дефіциту, яке повністю паралізувало оборонний потенціал Великого князівства Литовського та унеможливило закріплення тактичних успіхів армії.

6. Досліджено, що шляхетський рух за реформи середини XVI століття (рух за екзекуцію прав і маєтностей) був спрямований на руйнацію магнатської монополії, ревізію державних земель та встановлення правової рівності, що знайшло своє відображення у Другому Литовському статуті 1566 року, який здійснив глибоку внутрішню модернізацію судової та адміністративної систем. Проте початок виснажливої Лівонської війни (1558–1583 рр.) та падіння Полоцька у 1563 році довели недостатність суто внутрішніх перетворень для порятунку держави. В умовах повного скарбового виснаження та безальтернативної інкорпорації Підляшшя, Волині, Київщини та Брацлавщини до складу Корони Польської, Люблінська унії 1569 року стала логічним,

збалансованим та єдино можливим інтеграційним виходом із системної кризи. Створення федеративної Речі Посполитої дозволило консолідувати воєнно-політичні ресурси двох держав для відсічі зовнішній загрозі, зберігши при цьому інституційну автономію (окреме судочинство, скарбницю, уряди та військо) Великого князівства Литовського.

Таким чином, структура та зміст дипломної роботи повністю відображають послідовне вирішення визначених дослідницьких завдань і досягнення поставленої мети.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / parengė S. Lazutka, I. Valikonytė ; Vilniaus universitetas. Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 1997. 182 p.
2. Lietuvos Metrika (1542). 11-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / parengė I. Valikonytė ; Vilniaus universitetas. Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2001. 210 p.
3. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Metryka Litewska. Kn. 4 (1479–1491) : Užrašymų knyga 4 / Lietuvos istorijos institutas ; [parengė L. Anužytė]. Vilnius : Žara, 2004. 286 p.
4. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrika = Metryka Litewska = Литовская Метрика. Kn. 6 (1494–1506) : Užrašymų knyga 6 / Lietuvos istorijos institutas ; parengė A. Baliulis. Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. 516 p.
5. Lietuvos metrika 1548–1549. Kn. 32 Užrašymų knyga 32.
6. Lietuvos Metrika. Kn. 3 : 1440–1498. Vilnius, 1998.
7. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25 / parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis ; Lietuvos istorijos institutas. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998. 462 p.
8. Lietuvos metrika. Knyga Nr. 271 (1568–1574). 57-oji Teismų bylų knyga / parengė: D. Vashchuk, A. Ryčkov ; Lietuvos istorijos institutas. Vilnius, 2024. 96 p.
9. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561). Užrašymų knyga 37 / parengė D. Baronas ; Lietuvos istorijos institutas. Vilnius : LII leidykla, 2011. 624 p.
10. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6 / parengė A. Baliulis ; Lietuvos istorijos institutas. Vilnius : Žara, 2007. 556 p.

Монографії і статті

11. Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Вып. 1. Киев : В университетской типографии, 1878. 156 с.
12. Блануца А. Джерела до історії московсько-литовських воєн кінця XV – першої третини XVI століть. Україна в геопросторі середньовічної і ранньомодерної цивілізацій : ідентифікаційні та соціокультурні контексти. Київ: Інститут історії України НАН України, 2025. С. 155–214.
13. Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.) / А. Блануца ; відп. ред. П. Сас; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Інститут історії України, 2017. 423 с.
14. Блануца А.В. Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 2. С. 11–23.
15. Брехуненко В. Експансія Московської держави на українські землі у XV–XVI ст. : війни за «київську спадщину» : Війна 1512–1522 рр. / В. Брехуненко // «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. / В. Брехуненко, В. Ковальчук, М. Ковальчук, В. Корнієнко ; за заг. ред. В. Брехуненка ; НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2016. С. 36–38.
16. Брехуненко В. Експансія Московської держави на українські землі у XV–XVI ст.: війни за «київську спадщину»: Війна 1500– 1503 рр. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII-ст. / В. Брехуненко, В. Ковальчук, М. Ковальчук, В. Корнієнко ; за заг. ред. В. Брехуненка ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2016. 248 с.
17. Брянцев Д. История Литовского государства с древнейших времен. Вильно, 1889. 660 с.
18. Будзиновський В. Т. Історія України : [в 2 т.]. Львів : Накладом авт., 1924. Т. 2 : Литовсько-польський вік : (анексія, українські повстання, державна структура, татари). 62 с.

19. Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях ХІХ – першої третини ХХ ст. : монографія. Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2006. 659 с.
20. Войтович Л. В. Військова діяльність князя Костянтина Івановича Острозького. Військово-науковий вісник. 2019. Вип. 32. С. 17–32.
21. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець ІХ – початок ХVІ ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. 649 с.
22. Войтович Л. Князь Костянтин Іванович Острозький як полководець. Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Історичні науки. 2011. Вип. 18. С. 52-62.
23. Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1: Абаленскі – Кадэнцыя / Рэдкал. : Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. З. Э. Герасімовіч. 2-е выд. Мінск : БелЭн, 2007. 688 с.
24. Груша А. И. Документальная письменность Великого княжества Литовского (конец ХІV – первая треть ХVІ в.) : [исследование] / А. И. Груша ; Нац. акад. наук Беларуси, Центр. науч. б-ка им. Я. Коласа. Минск : Беларуская навука, 2015. 464 с.
25. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 4 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях ХІV–ХVІІ віків. Нью-Йорк : Вид. т-во «Книгоспілка», 1955. 687 с.
26. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 4 : ХІV–ХVІ віки – відносини політичні. Нью-Йорк : Вид. т-во «Книгоспілка», 1955. 535 с.
27. Гудавичюс Э. История Литвы. Т. 1 : С древнейших времен до 1569 года / пер. с лит. Г. И. Ефремова. Москва : Фонд им. Сытина, 2005. 679 с.
28. Дебенко В. З. Зародження імперської ідеї в Московській державі в кінці ХV–ХVІ ст. 2-ге вид., доп. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 153 с.
29. Дейвіс Н. Європа : історія / Н. Дейвіс ; пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. 2-ге вид. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.

30. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев : Типография Императорского Университета св. Владимира Акцион. О-ва печати и издат. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. Т. 1. 920 с.
31. Довнар-Запольский М. Литовские упоминки татарским ордам : Скарбовая книга Метрики Литовской 1502–1509 гг. Симферополь, 1898. 99 с.
32. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с.
33. Заруба В. М. В. О. Василенко. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 року) в східнослов'янських історіографіях ХІХ – першої третини ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 226–227.
34. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі : від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
35. Історія України в особах : Давньоруська держава. Литовсько-польська доба / Авт. кол.: Русина О. В. (кер. авт. кол.), Дзюба О. М., Довбищенко М. В., Ісаєвич Я. Д., Котляр М. Ф., Лепявко С. А., Назарук М. Й., Наливайко Д. С., Пшеничний Є. В., Савчук О. М., Семчинський С. В., Щербак В. О. Київ: Україна, 2012. 440 с.
36. Казаков О. О. Московсько-литовська війна 1500–1503 рр. за українські землі. Київ : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. 48 с.
37. Коялович М. О. Люблинская уния или Последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 году. 1863. 87 с.
38. Кром М. М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Квадрига, 2010. 320 с.

39. Кром М. М. Стародубская война (1534–1537). Из истории русско-литовских отношений. Москва: Рубежи XXI, 2008.

40. Лащенко Р. Литовський Статут, яко пам'ятник українського права. Прага: Наклад Укр. ун-ту в Празі, 1923. 32 с.

41. Литовська Метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації : матеріали круглого столу (Київ, Інститут історії України НАН України, 21 березня 2012 р.) / редкол. зб.: Г. Боряк (відп. ред.), А. Блануца, Д. Ващук, І. Ворончук, Л. Жеребцова (відп. секр.), П. Кулаковський ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Інститут історії України, 2012. 58 с.

42. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский ; подгот. к печати Д. В. Карев ; авт. вступ. ст. Д. В. Карев. Минск : Беларус. навука, 2012. 397 с. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т археології. Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. Т. 6 : Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. 319 с.

43. Новосельский В. В. История Великого княжества Литовского от рождения до Люблинской унии (1236–1569), или 333 года борьбы за возвышение и выживание : Великий князь Миндовг (1236–1263). Минск : Элайда, 2012. 308 с.

44. Поліщук В. Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви (руська титулована знать у просторі Великого Князівства Литовського). Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. 100 с.

45. Руда О. Інтерпретація історії Великого князівства Литовського у слов'янській історіографічній традиції XIX століття. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. С. 331–338.

46. Русина О. В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. *Український історичний журнал*. 2003. № 6. С. 3–16.

47. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України. Київ, 1998. 246 с.
48. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 1 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 672 с.
49. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.
50. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
51. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
52. Субтельний О. М. Україна. Історія / О. Субтельний ; [пер. з англ. Ю. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького]. Київ : Либідь, 1991. 509 с.
53. Тарас А. Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV–XVII вв. Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2006. 800 с.
54. Токар Н. Українські землі в литовсько-московській війні 1507–1508 рр. / Н. Токар // Історія та археологія. 2024. № 1. С. 97–103.
55. Україна : литовська доба 1320–1569 / О. Русіна, І. Сварник, Л. Войтович [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Балтія-Друк, 2008. 176 с.
56. Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі. *Тези доповідей V Міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 13–16 вересня 2017 р.* НАН України. Інститут історії України;

Міністерство освіти і науки України; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Київ; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 88 с.

57. Україна і Велике Князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. *Тези доповідей III Міжнародної наукової конференції. 16 – 19 жовтня 2013 р.* Кам'янець-Подільський / Ред. кол.: Смолій В. (відп. ред.), Боряк Г., Степанков В., Ващук Д., Блануца А., Жеребцова Л. НАН України. Інститут історії України; Міністерство освіти і науки України; Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка. К., 2013. 92 с.

58. Україна і Литва в XIV-XVI століттях : політико-правові та соціально-економічні аспекти / [авт. кол.: В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій]. Луцьк: Волин. обл. друк., 2011. 252 с.

59. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / упоряд. Т. Гошко; [наук. ред. М. Капраль]. Львів : Вид-во Укр. Католиц. Ун-ту, 2011. 685 с.

60. Хроника Быховца / сост., авт. предисл., коммент. и пер. Н. Н. Улащика; отв. ред. М. Н. Тихомиров; АН СССР, Ин-т истории. Москва: Наука, 1966. 155 с.

61. Черкас Б. В. Литовсько-московська війна 1500–1503. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 6 : Ла – Мі. С. 185.

62. Черкас Б. Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533–1540 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2003. № 3. С. 117-128.

63. Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.). Київ : Темпора, 2011. 144 с.

64. Шевченко Н.В. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 55-67.

65. Шульц Д. Влияние литовско-московских войн на отношения Литвы и Польши в 1492–1569 гг. Исторический вестник. 2014. Т. 7 (154). С. 198–225.
66. Эйдинтас А., Бумблаускас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М. История Литвы / пер. с лит. Е. Суворовой ; ред. Б. Синочкина. Вильнюс : Eugrimas, 2013. 317 с.
67. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна : [монографія] / Н. Яковенко ; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. Вид. 2-ге, перегл. і випр. Київ : Критика, 2008. 469, [1] с.
68. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ : Критика, 2006. 584 с.
69. Яковенко Н. Нариси історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
70. Янушкевич А. Н. Ливонская война. Вильно против Москвы 1558–1570 / А. Н. Янушкевич. Москва: Квадрига, 2013. 384 с.
71. Bardach J. Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego – pomniki prawa doby Odrodzenia. *Kwartalnik Historyczny*. 1974. R. 81, nr 4. S. 750–780.
72. Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku. Warszawa, 1970. 402 s.
73. Frost R. The Oxford History of Poland-Lithuania. Volume 1 : The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569. Oxford : Oxford University Press, 2018. 592 p.
74. Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. The History of Lithuania before 1795. Vilnius : Lithuanian Institute of History, 2000. 402 p.
75. Kiaupienė J. The Grand Duchy of Lithuania in East Central Europe or Once Again About the Lithuanian-Polish Union. *Lithuanian Historical Studies*. 1997. Vol. 2, № 1. P. 56–71.
76. Kupisz D. Psków 1581–1582 / D. Kupisz. Warszawa : Dom Wydawniczy Bellona, 2006. 229 s.

77. Łowmiański H. *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego* / H. Łowmiański. Poznań : Wydaw. Naukowe UAM, 1983. 708 s.

78. Łowmiański H. *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku (W związku z książką Juliusza Bardacha)*. *Kwartalnik Historyczny*. 1972. R. 79, nr 4. S. 901–915. Рец. на кн.: *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.* / J. Bardach. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. 402 s.

79. Petrauskas R. *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a. : sudėtis – struktūra – valdžia* / R. Petrauskas. Vilnius: Aidai, 2003. 379 p.

80. *Ukraina Lithuanica: studii z historii Wielkiego Księstwa Litewskiego*. К.: Інститут історії України, 2015. Т. III. 396 с.

Підручники і посібники

81. *Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) : курс лекцій : навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл.* / В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін. ; за ред. В. І. Ярового. Київ : Либідь, 2001. 628 с.

82. *Історія Центрально-Східної Європи : посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів* / за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2001. 660 с.

83. Кріль М. М. *Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX – початок XXI ст.) : навч. посіб. 3-тє вид., виправл. і доповн.* Київ : Знання, 2013. 278 с.

Довідкові видання

84. Ворончук І. О. *Острозький Костянтин Іванович. Україна в міжнародних відносинах : енциклопедичний словник-довідник* / відп. ред. М. М. Варварцев; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2016. Вип. 6 : Біографічна частина: Н–Я. С. 69–71.

Інтернет-джерела

85. Кальник М. *Лівонська війна: глибокий огляд історії, причин, перебігу та наслідків*. Nfront. 2025. 20 груд. URL: <https://nfront.org.ua/livonska->

vijna-glybokyj-oglyad-istoriyi-prychyn-perebigu-ta-naslidkiv/ (дата звернення: 31.05.2026).

86. Михайловський В. Не темні віки: що треба знати про Велике князівство Литовське. Тиждень. 2022. 27 лип. URL: <https://tyzhden.ua/ne-temni-viky-shcho-treba-znaty-pro-velyke-kniazivstvo-lytovske/> (дата звернення: 31.05.2026).

87. Черкас Б. Битва під Оршею. Князь Острозький проти князя Московського. Історична правда. 2013. 24 лип. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/24/131707/> (дата звернення: 31.05.2026).

88. Sirutavičius M. A struggle between the Grand Duchy of Lithuania and Moscow for supremacy. Ildkistorija. URL: <https://www.ldkistorija.lt/a-struggle-between-the-grand-duchy-of-lithuania-and-moscow-for-supremacy/> (дата звернення: 31.05.2026).